

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ**

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Конспект лекції

*для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань
05 Соціальні та поведінкові науки спеціальності 053 Психологія
заочної форми навчання*

Біла Церква 2024

Рекомендовано Вченою радою
Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти
(протокол № 8 від 26 листопада 2024 р.)

Розробник: *Клочко Алла Олексіївна, професорка кафедри педагогіки, психології та менеджменту Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти ДЗВО «УМО» НАПН України, докторка психологічних наук, доцентка*

Клочко А.О. Конспект лекцій з дисципліни «Теоретико-методологічні проблеми психології» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки спеціальності 053 Психологія заочної форми навчання. Біла Церква: БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН України, 2024. 65 с.

Конспект лекцій з дисципліни «Теоретико-методологічні проблеми психології» розроблений для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 053 «Психологія» заочної форми навчання.

Конспект містить основні теоретичні положення, методологічні підходи та ключові проблеми сучасної психології. У ньому розглядаються фундаментальні аспекти розвитку психологічної науки, її методи дослідження, основні парадигми та концепції.

Особливу увагу приділено аналізу сучасних напрямів психології, зокрема когнітивної, гуманістичної, психоаналітичної та нейропсихології. Також висвітлено питання взаємозв'язку психології з іншими науками, її прикладні аспекти та актуальні дослідницькі тенденції.

Конспект лекцій спрямований на формування у здобувачів вищої освіти системного розуміння основних проблем психологічної науки, розвиток критичного мислення та вміння застосовувати отримані знання в практичній діяльності.

Рекомендований для здобувачів освіти за спеціальністю 053 Психологія, викладачів і практиків у сфері соціальної та екологічної безпеки.

© Клочко А.О., 2024

© БІНПО УМО НАПН України, 2024

ЗМІСТ

Лекція 1. Теорія та методологія в науці	4
Лекція 2. Наука та наукові знання	19
Лекція 3. Основні теоретичні підходи в науці	23
Лекція 4. Парадигми та дихотомії у психології	31
Лекція 5. Конкретно-науковий рівень методології психології	34
Лекція 6. Основні пояснюючі принципи та їх специфіка в системі психологічних знань	38
Лекція 7. Категоріальний лад психології	47
Лекція 8. Основні проблеми психологічної науки	51

Лекція 1. Теорія та методологія в науці.

Термін "методологія" походить від грецького "methodos" (шлях пізнання, дослідження) та "logos" (поняття, вчення). Цим терміном, як зазначено у психологічному словнику, позначають "систему принципів і способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про таку систему".

Для науки основне призначення методологічного знання полягає в тому, що воно виконує рефлексивну функцію, тобто функцію інтелектуального засобу, яке дозволяє вченому чи практику вийти в рефлексивну позицію і усвідомити свої пізнавальні засоби й адекватність їх застосування

(РЕФЛЕКСІЯ — психологічний механізм організації самоаналізу, який здійснюється через внутрішню роботу особистості, спрямовану на осмислення себе, своєї поведінки, власних дій і станів, самопізнання власного духовного світу, самоаналіз практичного життєвого досвіду, подій.

Методико-технологічний рівень (рівень процедури і техніки дослідження) найбільше наближений до специфіки дослідження та перетворення предмета конкретної науки. Він пов'язаний із конкретними завданнями, методами, прийомами, процедурами, умовами наукової діяльності та, у першу чергу, із дослідницькою практикою. У психології до нього відносяться, наприклад, норми проведення експериментально-психологічних досліджень і класифікацій видів експерименту, вимог до розробки психодіагностичних методів і їх класифікації.

Значення методології для психології полягає в тому, що:

- методологія необхідна психології для досягнення, пізнання та перетворення самого предмету психології;
- без оновлення методологічних систем психологія не здатна охопити безліч фактів, емпіричних матеріалів, експериментальних даних, які здобувають під час наукової психологічної діяльності;
- психолог-дослідник має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладено величезну відповідальність за отримання і використання наукових даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці.

Вивчення методології психологічної науки для будь-якого психолога є актуальним і необхідним, адже сучасна психологія являє собою картату картину різнобічних підходів, що важко поєднуються між собою. Методологічне знання необхідне для проведення змістовного аналізу різних теорій і концепцій, пошуку ідей, котрими одна теорія чи концепція може вдало доповнити іншу, для співвіднесення між собою понятійних систем.

Водночас, наукова психологія має величезне значення для загальної методології на всіх її рівнях. Більш конкретної характеристики методології психологічної науки набуває в контексті розгляду структури наукової психології та відповідного до неї методологічного простору.

За провідними проблемами, науковим апаратом, методами тощо наукову психологію можна диференціювати на даному етапі свого розвитку на три великі напрями або групи галузей – на теоретичну, прикладну і практичну психологію. Кожну з цих трьох груп диференціюють на відповідні галузі.

На **онтологічному рівні** методологічного простору функціонують суб'єктивно значущі правила, норми, принципи психічної діяльності самої особистості як суб'єкта власного життя, що складаються різними шляхами, мають різні джерела. Серед них найбільш значущі формуються в процесі самого життя і фіксуються в життєвому досвіді особистості. Проте за певних умов цей, онтопсихологічний, рівень методологічного простору враховує також впливи на психічне буття людини і наукової психології (представленої трьома її напрями), і позанаукової психології (народної, життєвої, релігійної, художньої, парапсихології тощо)

Найближчим до онтопсихологічного рівня методологічного простору наукової психології є **практично-психологічний рівень**, який відповідає конкретній методології практичної психології. Призначення останньої полягає в конкретному виявленні та розв'язанні – шляхом просвіти, психодіагностики, консультування, корекції, реабілітації, розвитку (тренінгу) – психологічних, внутрішньоособистісних та міжособистісних проблем.

Далі йде **теоретико-психологічний рівень**, презентований методологією

теоретичної психології, яка концентрує свої зусилля на дослідженні закономірностей будови, розвитку, функціонування психіки, особистості, на основі чого формується, удосконалюється науковий апарат психологічної науки.

Методологія теоретичної, або академічної, психології обслуговує всі інші напрями і галузі цієї науки, методологічно оснащує роботу всіх професійних психологів.

Проте цими рівнями не обмежується методологічний простір наукової психології. Було б недоцільно і несправедливо викреслити з нього **загально-науково-психологічний** (міждисциплінарно-психологічний) рівень генерування психологічних знань, принципів, підходів і методів їх видобування, що тісно пов'язаний із науковою психологією. Зокрема, величезний вплив на психологію здійснили фізична теорія відносності, генетики, соціологи, синергетики, геофізики, історики, археологи тощо.

Безумовно, до методологічного простору наукової психології належить фундаментальний **філософсько-психологічний рівень**, який утворюють теоретичні погляди відомих у минулому мислителів і сучасних філософів. Закони діалектики, категорії філософії, вічні філософські питання пізнання і самопізнання, проблема пошуку сенсу життя вже не одне тисячоліття очевидно чи приховано постають перед людством саме як психологічні проблеми, принципи, категорії.

Таким чином, методологічний простір наукової психології можна представити через сукупність таких щаблів:

Онтопсихологічний **рівень** щабель психологічного буття людини (онтопсихологія конкретної особистості).

Практично-психологічний щабель розв'язання проблем особистості (практична психологія).

Психолого-прикладний щабель удосконалення, формування, проектування діяльності особистості (прикладна психологія).

Теоретико-психологічний щабель дослідження, пізнання закономірностей психіки, особистості (теоретична психологія).

Загально-науково-психологічний щабель пізнання особистості (міждисциплінарна психологія).

Філософсько-психологічний щабель пізнання особистості через найбільш абстрактні категорії, закони, світоглядні проблеми (філософська психологія).

Як бачимо, така модель методологічного простору наукової психології має свою внутрішню логіку. Вона виявляється в тому, що дозволяє здійснити послідовне сходження від конкретного до абстрактного, тобто від онтопсихологічного до філософсько-психологічного рівня і, навпаки, – сходження від абстрактного до конкретного, тобто у зворотному напрямі.

Методологічний простір має також і "горизонтальний вимір", який представлено відповідною для кожного з окреслених рівнів сукупністю принципів, підходів, категорій, робочих понять, методів, технологій тощо. Саме ці два окреслені виміри утворюють змістовну характеристику методологічного простору і "руху" в ньому професійного психолога як за "вертикаллю", так і за "горизонталлю", що полегшує орієнтацію професійного психолога у власній науці.

Особливості психологічного знання

Психологія (від грецького ψυχή (psyché) – душа, дух; λόγος (logos) – вчення, наука) – наука, що вивчає психічні явища (мислення, почуття, волю) та поведінку людини, пояснення яких знаходимо в цих явищах.

Психічне – філософська категорія, що відображає явища як людського, так і тваринного, навіть рослинного світу. Зоопсихологію, яка досліджує явища елементарної психіки, поведінки, пізнавальних процесів у тварин, відносять як до психологічних, так і до біологічних наук. Коли йде мова про психіку людини, притаманні їй явища, слід пам'ятати, що вона структурно та якісно відмінна від своїх еволюційних попередниць.

Психологічне знання розвивалося з доісторичних часів в магичній та міфологічній традиціях. Вперше як галузь наукового знання психологія постає у філософських вченнях античних мислителів. У працях європейських, арабських філософів та медиків розроблялись такі питання: природа сприйняття, структура

психіки, природа афектів, психосоматика, процеси мислення, природа снів та марень, природа взаємин (любов, дружба, рідство) тощо. До сьогодні значний вплив на наукові уявлення про душу, психічний світ справляє розвиток суміжних наук (медицина, педагогіка) та людських практик (мистецтво, релігія, управління), які, у свою чергу, користуються досягненнями психології.

Особливістю психологічної науки є те, що в ній співпадає суб'єкт пізнання (хто пізнає) і об'єкт пізнання (що пізнається). Зокрема, об'єктом наукового пізнання стає і сам процес пізнання. Психологічні властивості і особливості людини знаходяться в безперервних змінах та розвитку, отже, це накладає відбиток на технологію проведення психологічних досліджень.

Процедури та методики психологічного дослідження вносять зміни у реальність, що вивчається. Це призводить до створення особливих вимог до опису ситуації психологічного дослідження, процедур і засобів дослідження.

Слід враховувати, що після дослідження змінюється не лише об'єкт, що вивчається, але й сам дослідник.

Психологічне знання має виражену активну, "конструюючу" складову.

Психолог не лише вивчає людину, але й допомагає змінитись, допомагає їй розвиватися. Нарешті, психологічне знання має світоглядний характер, оскільки воно торкається питання існування людини, сенсу людського існування і її місця в світі.

Психічне (його природа, межі, принципи існування) все ще є *terra incognita* для наукового знання та постійно стає простором спекуляцій і містифікацій з боку шарлатанів. Психічне залишається також у фокусі уваги релігій, які стверджують його універсальність та примат відносно фізичного світу. Психічне є унікальною цариною, у якій живемо всі ми; незалежно від віку, статі, професії, освіти – кожен з нас є "психологом" на побутовому рівні.

Психологічне знання є основою специфічних практик.

Традиційно **прикладною психологією** називають галузі науки, орієнтовані на застосування психологічних знань у конкретних сферах діяльності (музична, політична психологія, психологія освіти або праці);

практична психологія – це галузь знань та досліджень щодо форм та методів використання психологічних знань фахівцями-психологами (консультантами, тренерами). **Практична психологія** включає в себе психодіагностику, консультування, корекцію, психологічну допомогу.

Ненаукове та наукове психологічне знання

Психологічне знання в широкому сенсі (як уявлення про душевні якості і принципи поведінки людей) не є прерогативою науки, воно буквально "розлите" в побуті людини, її соціальних практиках і художній творчості. У культурі одночасно присутня три форми психологічного знання: буденне, художнє і наукове.

1. Буденне (життєве) знання про психіку набувається співтовариством людей стихійно шляхом накопичення окремих спостережень і узагальнюється індуктивним шляхом. Воно кристалізується у формі прислів'їв, приказок, казок і розхожих уявлень, складових "народної мудрості". Буденне знання носить фрагментарний, внутрішньо суперечливий характер. Так, практично для кожної приказки можна знайти протилежну за значенням ("Сім разів відміряй – один раз відріж" – "Куй залізо, поки гаряче"; "Розум добре, а два – краще" – "У семи няньок дитя без ока" і т.д.). Причина цих протиріч у тому, що буденне знання виникає в конкретній ситуації, при вирішенні приватних завдань, де людина виступає в якості "наївного дослідника" світу, який просувається у своєму пізнанні за допомогою інтуїтивного методу проб і помилок. Змістом життєвого психологічного знання зазвичай стають прості, явно простежуються причинно-наслідкові зв'язки та узагальнення очевидних фактів (наприклад, "де кігтик загруз, там і всій пташці пропасти"), які не можуть відображати все різноманіття, всю складність реальних психологічних закономірностей. Життєві знання передаються з вуст в уста, вони не систематизовані і, як правило, не виходять за межі особистого досвіду доказів і вербалізованої логічної аргументації.

2. Художнє освоєння психологічної реальності істотно інше. Художнє психологічне знання базується на унікальному авторському погляді.

Воно існує у формі творів мистецтва, де в образному, емоційно насиченому описі одиничного художник прагне говорити про універсальну сутність людської природи. Художнє пізнання відноситься, як правило, до одного (головного) хвилюючого автора питання про психічне життя особистості. Художнє знання насичує буденне образами, моделями поведінки, способами інтерпретації. Воно збагачує душевне життя людини тим досвідом, який особисто вона не переживала у реальності; дозволяє пройти через граничні психологічні стани і смисли. Наприклад, хто з нас, прочитавши роман О.Дюма, не уявляв себе відважним мушкетером, не приміряв "на себе" кодекс мушкетерської честі та самовідданої дружби?! Художнє психологічне знання дає нову мову для організації індивідуальних переживань і уявлень про психіку іншої людини, воно готує до зустрічі з тими станами душі, які чекають нас у майбутньому.

Художнє знання важливо для розвитку наукової психології. Багато проблем і феноменів у сучасній психології увійшли в науку завдяки художникам і митцям, а імена героїв ємко вмістили в себе багатющі феноменологічні описи (наприклад, "Едипів комплекс", "синдром Мауглі", "життєвий сценарій Попелюшки"). І навпаки, науково освоєні психологічні феномени транслюються в художні твори (наприклад, сюрреалізм є художньою практикою психоаналізу – яскравим представником виступає тут творчість Сальвадора Далі). Можна сказати, що на певному етапі свого розвитку наукове психологічне знання "повертається в свою колиску", тобто входить у культуру і масову свідомість (прикладом можуть служити поняття сублімації, комплексу неповноцінності, стресу). Правда, при цьому відбувається неминуче спотворення і перетворення наукового знання в ненаукове. Недарма З. Фрейд заявляв, що він створив не тільки нову науку про психіку, але й життєву філософію, культуру, етику.

3. Наукове знання, на відміну від буденного і художнього, виникає в результаті систематичного застосування наукових методів пізнання. Причому спосіб отримання знання являє собою його невід'ємну частину. Наукова

психологія досліджує і пояснює як явні, широко поширені факти та явища, так і такі, що практично не спостерігаються в буденному житті феномени і ситуації, рухається по шляху усунення внутрішніх суперечностей, прагне бути зафіксованою в системі чітких, однозначно зрозумілих співтовариством вчених понять, передається через соціально нормовані технології (наприклад, професійне навчання, конференції, наукові журнали і т.п.). Ще однією важливою характеристикою наукового знання є його відкритість критиці.

Принципову обмеженість будь-якої наукової теорії ясно усвідомлював видатний німецький соціолог на межі XIX-XX ст. Макс Вебер: "Наукова робота вплетена в рух прогресу. Навпаки, в галузі мистецтва в цьому сенсі не існує ніякого прогресу. Досконалий витвір мистецтва ніколи не буде перевершено і ніколи не застаріє. Навпаки, кожен з нас знає, що зроблене ним у галузі науки застаріє через 10, 20, 40 років. Така доля, більше того, такий сенс наукової роботи, якому вона підпорядкована і якому служить, і саме це складає її специфічну відмінність від всіх інших елементів культури; усяке досконале виконання задуму в науці означає нові "питання", воно по своїй суті бажає бути перевершеним". Аналізуючи функції науки в сучасному суспільстві, Вебер далі пише: "По-перше, наука розробляє техніку оволодіння життям – як зовнішніми речами, так і вчинками людей. По-друге, наука розробляє методи мислення, робочі інструменти і навички поводження з ними. По-третє, наука сприяє у набутті ясності".

Характеристика	Буденне (життєве) психологічне знання	Художнє Психологічне знання	Наукове психологічне знання
Джерело	особистий досвід (індивідуальний чи колективний)	унікальне авторське бачення	результат застосування наукових методів

Зміст	явно спостережувані факти	зразки, моделі поведінки і переживань, типи психологічної організації	внутрішні стійкі закономірності функціонування психіки
Мова	природний	художній	понятійний
Повнота	фрагментарно	фрагментарно	цілісно
Узгодженість	суперечливою	суперечливою	несуперечливо
Аргументованість	аргументи особистого досвіду	логіка художнього образу	логіка наукового образу
Систематизованість	не систематизовано	не систематизовано	систематизовано
Організація	фольклор, суспільна свідомість (стереотипи "здорового глузду")	корпус творів мистецтва	інституціолізоване
Критика	критика на основі індивідуальної та групової життєвої практики	критика на основі художніх критеріїв та особистих уподобань (смаків)	відкрито для теоретичної та експериментальної критики (спростування, уточнення)

Раціональна та емпірична психологія

Емпірична психологія (англ. *empirical psychology*) – слово "емпіричний" утворено від грецького слова "εμπειρία", що означає "досвід". Психологія, що заснована на досвіді і протиставляється раціональній психології, заснованій на умовиводі. Отримала розвиток в руслі англійського емпіризму у Великобританії XVIII–XIX ст., а також у Франції 2-ій половині XIX ст.

Емпірична психологія стояла на позиціях дуалізму, тобто ідеалістичного навчання про те, що світ складається з двох самостійних і не пов'язаних один з одним начал – духовного і матеріального.

Основною ознакою матеріальних явищ представники дуалізму вважали протяжність. Психічні явища такою ознакою не відрізнялися: думки, почуття,

бажання – неможливо про них сказати, що вони мають розміри, знаходяться праворуч або ліворуч тощо. Відмітною їх ознакою є те, що вони представлені тільки у свідомості людини. Це й послужило для філософів-дуалістів підставою до виділення цих явищ в особливий духовний світ, що існує і розвивається за своїми власними законами цілком незалежно від явищ протяжного матеріального світу. Дуалізм створив для емпіричної психології непереборні труднощі при вирішенні так званої "психофізичної проблеми".

Виникнення емпіричного напрямку в психології пов'язане з ім'ям англійського філософа Дж. Локка (1632–1704). Всі істинні знання, заявляв Дж. Локк, виникають з досвіду, тобто зі сприйняття навколишньої дійсності за допомогою органів чуття. Але "душа" людини не може служити предметом такого сприйняття. Внутрішній досвід дає знання лише про окремі психічні стани або процеси. Звідси Дж. Локк зробив висновок, що предметом психології можуть бути тільки психічні процеси або стани, а не "душа".

Усі свої висновки емпірична психологія прагнула будувати на спостереженнях та експериментах. Ці методи дослідження були запозичені емпіричною психологією із природничих наук, які стали швидко розвиватися в XVII ст. Проте в емпіричній психології ці методи втратили об'єктивний характер (спрямованість на пізнання предметів і явищ зовнішнього світу, світу об'єктів), перетворившись на методи самоспостереження і суб'єктивного експерименту (спрямовані на пізнання внутрішніх, суб'єктивних процесів людської свідомості).

Емпірична психологія вважала, що психічні процеси за своєю природою недоступні об'єктивному спостереженню, що вони є методом наукового дослідження в природознавстві, що в психології можливо тільки внутрішнє спостереження, у процесі якого людина може спостерігати лише свої власні психічні переживання. Природно, що метод самоспостереження внаслідок свого суб'єктивного характеру не міг забезпечити побудову справді наукової психології.

Емпірична психологія розглядала свідомість як замкнутий у собі

безпосередньо даний людині внутрішній світ психічних переживань, керований своїми власними законами, пізнання яких можливе лише шляхом внутрішнього досвіду або самоспостереження. Таке твердження ґрунтувалося на ідеалістичному розумінні природи психіки.

Емпіричній психології за час її існування вдалося зібрати великий матеріал з суб'єктивної характеристики окремих психічних процесів, наприклад, відчуттів, пам'яті, уваги та ін. Однак при всьому цьому вона виявилася повністю неспроможною і нездатною створити наукову психологію, оскільки в розумінні предмету психології стояла на позиціях ідеалізму.

Раціональна психологія – термін, введений Християном Вольфом, для позначення науки про душу, що оперує, на відміну від емпіричної психології, поняттями чисто душевних процесів і взаємозв'язків. У Канта в "Критиці раціонального розуму" раціональна психологія поряд з онтологією, раціональною фізикою і раціональною теологією виступає як один із чотирьох основних розділів метафізики.

Всеохоплюючий термін, використовуваний для позначення будь-якого підходу в психології, у якому загальна теоретична структура інтерпретації і розуміння психологічних явищ ґрунтується на теологічному або філософському фундаменті. Цей термін насправді має досить вузьку сферу вживання, тобто він ставиться для підтримки положення, що виходить від філософських підстав раціоналізму. Раціональна психологія, таким чином, зазвичай протиставляється емпіричним або науковим підходам у психології.

Сьогодні психологію прийнято представляти в трьох основних напрямках з наступним уточненням, це:

- раціональна психологія
- суггестивна психологія
- аналітична психологія.

Раціональна психологія заснована на методі логічного роз'яснення при активному стані кори головного мозку. Основоположником раціональної психології вважається Дюбуа (Dubois) Поль Шарль.

Якщо при суггестивній психології ми звертаємося в основному до емоційної сфери людини, то при раціональній психології ми звертаємося переважно до інтелектуальної, розумової сфери. Відомо, що чим багатший інтелект, чим більше уявлень він у собі містить; чим міцніший зв'язок між антагоністичними уявленнями (один одного стримують), тим більше відходить на задній план емотивність, що живиться інстинктами, поступаючись своїм місцем інтелекту. Так, наприклад, людина, яка страждає "страхом висоти", не може звільнитися самостійно від своєї фобії. Якщо шляхом логічно обґрунтованих роз'яснень психолог допоможе хворому усвідомити необґрунтованість, безглуздість своїх страхів, то людина зможе їх подолати.

Вплив при цьому методі направляється головним чином на розумне перевиховання мислення людини – на зміну оцінки нею свого стану. Ефект від раціональної психології досягається систематичними співбесідами, роз'ясненням симптомів, розширенням кругозору людини. При цьому психолог активно залучає до процесу самого клієнта, виробляє у нього критичне ставлення до свого стану, а головне – переконує його в тому, що основою його стану є "хвороблива уява".

Вагоме значення має тип нервової системи людини, а також той скептицизм, який іноді є у нього по відношенню до методу раціональної психології або до даного психолога.

Доведено, що переконанням і роз'ясненням можна або стимулювати активність особистості людини, або пригнічувати її. Усе залежить від змісту переконливої і роз'яснювальної бесіди, спрямованої на інтелектуальну сферу людини. Впливаючи на другу сигнальну систему, а через неї на першу сигнальну систему, можна вплинути на ті чи інші соматичні симптоми й синдроми.

Психологія як сучасна наука (звідки пояснити сучасна))

Кожний історичний період у розвитку психологічної науки характеризується своїми пріоритетними напрямками і проблемами, специфікою реалізації провідних методологічних принципів, нерівномірним розвитком і застосуванням провідних методологічних принципів.

Сучасне суспільство ставить перед людиною велику кількість неоднозначних, складних життєвих ситуацій, які вимагають усвідомленого вибору.

Міждисциплінарність, поліпарадигмальність і постмодернізм стають характерними ознаками сучасної науки. Важливою стає оцінка однієї і тієї самої позиції з різних точок зору. У різних підходах і різних науках. Для сучасної психологічної науки стає характерною демократизація, розмивання меж між різними напрямками та школами. Уже в 1960-х роках почались активні процеси взаємодії психологічних шкіл і спроби синтезу знань на межі різних наукових напрямків: об'єднання психоаналізу з теорією інформації, біхевіоризму із гуманізмом та інше. Сьогодні різні напрямки і школи не стільки працюють в межах окремих конкуруючих вчень, скільки утворюють єдине поле, використовуючи загальну термінологію. Ознакою розвитку вітчизняної психології стає ще і взаємодія із зарубіжними підходами, яка теж приводить до зміни меж між напрямками.

Слово "психологія" з'являється в XVI столітті. Вперше вжите в назві книги, що не збереглась, але згадана в списку праць хорватського гуманіста Марка Маруліча (1450–1524). Термін було визнано і взято до вжитку завдяки роботам Кристіана Вольфа (1679–1754) *Psychologia empirica* та *Psychologia rationalis*, згаданих у французькій Енциклопедії.

Сьогодні, крім назви системи наукових знань, слово "психологія" та його похідні вживаються щодо широкого спектру побутових, професійних, соціальних явищ:

- у побуті психологією називають світ переживань, мотивів, взаємин, тобто те, що є предметом психологічної науки і описується категорією психічне;
- навчальна дисципліна психологія викладається у всьому світі як майбутнім психологам, так і студентам суміжних дисциплін. В Україні з 1998 року психологія входить у навчальну програму середньої школи;
- про психологізм говорять у випадках, коли психологією пояснюють явища та факти (термін поширений у мистецтво- та правознавстві);

- на ринку послуг наявні пропозиції психологічних тренінгів, тестів, консультацій – практик, що часто не мають наукового підґрунтя, але "використовують бренд".

Психологія – наука про сукупність психологічних явищ та поведінку людини, вищих тварин, яка пояснюється на основі цих явищ.

Отже, об'єктом науки є людина, істота, наділена свідомістю та внутрішнім суб'єктивним світом (вивчення тваринної психіки належить, головне, біологічним наукам, і в психології такі знання використовуються як матеріал для порівняння).

Найкоротшим визначенням предмету науки могли бути "психіка" або "психічне", однак це було б неправильним, надто широким. Категорія психічного розглядається філософською онтологією, а з такими продуктами психіки як людські стосунки, творчість мають справу соціологія та мистецтвознавство. Специфічним для психології є дослідження психічних явищ, які керують діяльністю та відносинами людини.

Папуча М. В., виділяючи деякі особливості сучасної психології як науки, розкриває організаційно-пізнавальні аспекти її редуційності. Це, по-перше, тяжіння до авторитету і прагнення до парадигмальності, по-друге, прагнення вийти за межі психічного явища як наукового факту через акцентування проблем минулого (походження, виникнення) даного явища. Це проявляється у врахуванні принципу історизму, закономірностей генези явища, по-третє, набуває розповсюдження тенденція до схематизації і усереднення науково-психологічних фактів:

Базовими категоріями вітчизняної психології є:

1) образ; образ стає змістом психічних процесів, саме система образів формує свідомість;

2) дія; дії єдині за метою в сукупності складають діяльність; пов'язані поняття: поведінка, реакція;

3) мотив; пов'язані поняття: стимул, цінність, мотивація.

Ці категорії (наведені вище) притаманні багатьом живим істотам, а

наступні є специфічно людськими:

- ставлення;
- переживання;
- діяльність;
- спілкування;
- особистість.

Причому три останні мають особливий статус мета- та екстра психологічних – таких, що описують найскладніші форми психічної реальності, розгляд яких навіть виходить за межі психології. Усього автори пропонують 24 категорії, які, на їхню думку, "формуєть каркас психологічного пізнання".

Завданням психології поряд із вивченням психологічних фактів і закономірностей, є встановлення механізмів психологічної діяльності. Це означає вивчення роботи конкретних анатомо-фізіологічних апаратів, які здійснюють той чи інший психічний процес. Тут психологія стикається з низкою наук: медициною, фізіологією, біофізикою, біохімією, кібернетикою тощо.

Серед завдань науки:

- вивчення індивідуальних якостей, закономірностей і шляхів їх формування в сучасних умовах;
- вивчення впливу провідної діяльності на психіку людини, міжособистісні і міжгрупові взаємини;
- визначення психологічних засобів впливу колективу на особистість та способів захисту від таких впливів;
- встановлення закономірностей динаміки працездатності;
- визначення заходів і засобів психологічного комфорту для роботи та життя;
- визначення інформативних методів діагностики і психокорекції;
- вивчення закономірностей психологічної підготовки.

Лекція 2. Наука та наукові знання.

У психології використовуються в цілому ті ж форми наукового пізнання, що і в інших науках: поняття, судження, умовиводи, проблеми, гіпотези, теорії. Кожна з них являє собою відносно самостійний спосіб відображення суб'єктом об'єкта, спосіб фіксації знання, що склався в ході розвитку загальнолюдської духовної діяльності.

У методології науки теорія розглядається як вища форма наукового знання. У науці виділяють два види теорій, на основі того, яким чином вони були побудовані:

- Аксіоматичні, або категорично-дедуктивні;
- Гіпотетико-дедуктивні.

В основі аксіоматичних теорій лежать формальні логічні вираження – аксіоми. Прикладом такої теорії є теорія особистісних конструктів Дж. Келлі. Її вихідним постулатом було філософське узагальнення про людину як ученого, що формує теорії для вирішення своїх життєвих завдань. Вихідними положеннями гіпотетико-дедуктивних теорій є принципи і постулати.

Прикладом у психології таких теорій є модель уваги А.Трејсман, Д. Бродбента та інші теорії когнітивної психології.

За використанням формальних засобів (математики) розрізняють три види теорій: якісні, формалізовані, формальні. До якісних теорій, які побудовані без залучення математичного апарату, можуть бути віднесені культурно-історична теорія Л. С. Виготського, теорія мотивації А. Маслоу, теорія діяльності О. М. Леонтьєва, екологічна концепція сприймання Дж. Гібсона. Формалізовані теорії, у структурі яких використовується математичний апарат: теорія когнітивного балансу Д. Хоманса, теорія інтелекту Ж. Піаже, теорія мотивації К. Левіна. До формальних теорій відноситься, наприклад, теорія виявлення сигналу в психофізиці, основні закономірності якої описані засобами математики.

Окремим видом теоретичного знання є концепції. У науці концепцією називають теоретичне знання, в якому немає власного аксіоматичного базису.

Наприклад, концепція поетапного формування розумових дій і понять П.

Я. Гальперіна (її аксіологічною основою є культурно-історична теорія Л. С. Виготського). Підходом у психології називають конструктивний принцип у науці чи практиці, концепцією – спосіб розуміння чи трактування проблемної сфери. Вченням прийнято називати теоретичне знання, отримане шляхом умовиводів і яке не підлягає верифікації.

Одним із найпростіших видів теоретичного знання в психології є типології (наприклад, типологія переживань, створена Ф. Е. Василюком).

Кожна теорія включає в себе такі основні компоненти:

1. Вихідну емпіричну основу (факти, емпіричні закономірності).
2. Базис – множина первинних умовних допущень (аксіом, постулатів, гіпотез), які описують ідеалізований об'єкт теорії.
3. Логіку теорії – множина правил логічного висновку, які є можливими в межах теорії.
4. Множину введених у теорії тверджень, які складають основне теоретичне знання.

Структурні компоненти теорії мають різне походження – емпіричні основи отримані при обробці результатів експериментів і спостережень, базові постулати є результатом узагальнень, правила логічного умовиводу є похідними від метатеорії. Для психології метатеорією є філософська або загально-наукова методологія. Структура теоретичного знання утворена фундаментальною теоретичною схемою (мережа абстрактних об'єктів, які визначають специфіку конкретної теорії).

Світоглядний центр психологічного знання утворюють теорії особистості, оскільки саме вони націлені на осягнення головного об'єкта психології – людини, взятого в усьому багатстві його буття в світі. Інші галузі психології, незважаючи на відому самостійність і предметну своєрідність, у цілому, є похідними від досліджень особистості. У першу чергу це стосується соціальної, вікової, диференційної психології, патопсихології, психології уваги, мислення, пам'яті, емоції і т.п., які розкривають окремі аспекти людського існування:

його взаємини з іншими людьми, етапи формування особистості, типи

особистості, порушення функціонування людини, специфіку окремих психічних діяльностей. Більшість психологічних теорій, що розвиваються в цих дисциплінах, виходять з конкретних теорій особистості як зі свого ідейного і методологічного ядра. З іншого боку, ці дисципліни виступають у якості конкретизацій або додатків теорій особистості. Не дивно, що саме теорії особистості – найбільш зрілі, розвинені теорії в рамках психологічного знання. Тому, якщо ми з'ясуємо структуру і функціонування окремої "стандартної" теорії особистості, то ми зрозуміємо, як будуються і працюють інші психологічні теорії.

Однак теорії особистості нерівноцінні: кожна з них робить акцент на чомусь своєму, детально розкриває деякі аспекти людського існування і випускає з уваги інші. Іншими словами, теорії розрізняються по параметрах повноти.

Найбільшою повнотою, у цілому, відрізняються теорії гуманітарної психології.

Тому саме на їх основі, узагальнюючи їх найважливіші ознаки, слід вибудувувати ідеальний образ "стандартної" психологічної теорії. Таку ідеально-типову конструкцію ми будемо називати суб'єктоцентрованою психологічною теорією.

Саме її зміст і будову ми будемо розглядати в подальшому.

Предметна область такої теорії може включати в себе широке коло феноменів, починаючи з цілісної особистості і закінчуючи окремими видами людської діяльності, різними психічними процесами і станами. Оскільки багато з числа останніх володіють відомою самостійністю і своєрідністю, доцільно визнати синтетичний характер суб'єктоцентрованого психологічного знання, його неоднорідність. Кожному якісно своєрідному психічному (або соціально-психічному) явищу в ідеалі повинна відповідати автономна концепція, яка його реконструює в ідеальному світі знання. Таким чином, вважаємо за доцільне розвести поняття теорії і концепції. Якщо теорія постає як загальне, тобто як глобальна система знань про певний об'єкт, то концепція виступає як частина теорії, що відображає окремі підсистеми, елементи або сторони об'єкта. Таким

чином, суб'єктоцентровану психологічну теорію можна визначити як систему внутрішньо узгоджених концепцій, що відображають багатство психічного життя цілісної особистості і її буття в світі на основі єдиної філософської платформи.

Аналіз реально функціонуючого знання показує, що достатньо повно суб'єктоцентрована психологічна теорія, як правило, включає наступні основні концепції (структура психологічної теорії):

1) ідеалізована модель людської психіки, що описує структуру і динаміку душевних явищ (в психоаналізі – динамічна, топологічна, економічна моделі психіки; в теорії К. Роджерса – уявлення про наявних у феноменальному полі свідомості "Я-ідеального", "Я-реального", "Я-спогадів", "Я-дзеркального");

2) мотиваційні концепції, що пояснюють природу основних рушійних сил розвитку особистості (в психоаналізі – вчення про інстинкти, в теорії А. Маслоу – уявлення про ієрархію основних потреб, про природу самоактуалізації, про буттєві і дефіцитарні мотиви);

3) концепцію розвитку особистості, що включає в себе, з одного боку, ідеалізовану схему онтогенезу (в психоаналізі – вчення про психосексуальні стадії розвитку дитини; в теорії К. Роджерса – уявлення про етапи формування "Я-концепції") і, з іншого боку, уявлення про цілі, шляхи, перешкоди, умови особистісного зростання;

4) розгорнутий і теоретично обґрунтований "портрет здорової, еталонної" особистості (в психоаналізі Фрейда такий "портрет" носить апофатичний (негативний) характер, тому що здоровою визнається особистість, вільна від психічних розладів; в гуманістичній психології створюються "об'ємні" зображення "повноцінно функціонуючої людини" (К. Роджерс), "самоактуалізованої" (А. Маслоу);

5) концепцію психопатології особистості, яка пояснює причини виникнення, психологічну сутність і можливі шляхи подолання психопатологічних проявів (акцентуацій, неврозів, фобій, психозів);

6) прикладні концепції, що представляють собою системи обґрунтованих

рекомендацій щодо оптимізації окремих видів людської діяльності (освіти, виховання, спілкування, менеджменту, соціальної роботи тощо).

Слід зазначити, що четверта і, частково, третя (маються на увазі уявлення про цілі і шляхи особистісного росту) концепції носять нормативний характер: не стільки опису, скільки припису, або опису, розгорнутого до рівня загальних приписів. Саме ці концепції специфічні для гуманітарної психології і відсутні в природничій. І саме в них найбільш виразно репрезентують ціннісні переваги теоретика.

Лекція 3. Основні теоретичні підходи в науці.

Практика – це матеріальна, чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність людини, яка має на меті перетворення природних і соціальних об'єктів.

Отже, практика – це чуттєво-практична діяльність, тобто створення певних предметів, що вимагає певних зусиль, умінь, почуттів тощо.

І. М. Карицький виділяє декілька вихідних теоретичних визначень, які лежать в основі методологічного аналізу практики. Кожна така практика виявляє свій об'єкт, саму психопрактичну діяльність і об'єкт практики (момент докладання суб'єктної активності). Психологічна практика є видом практики взагалі, і у своїй історичній генезі виходить із соціальної практики. Суб'єктом практики є психолог-практик, її об'єктом є соціальний об'єкт (індивід, група, суспільство), взаємодія відбувається із використанням психологічних засобів.

Психологічна практика сприяє збагаченню індивідуального досвіду, змінює рівень свідомості й характер потреб, впливає на вибір цінностей, ставлення до соціальних норм. Для цього спершу слід упредметнити (уречовити), об'єктивувати психологічний зміст суб'єкта (людини).

І тут постають два шляхи для реалізації цього завдання: упредметнення психологічного змісту поняттями, категоріями (концептами) академічної психології через застосування стандартизованих методик, передовсім тестів (наприклад, методика Леонгарда-Шмішека досліджує акцентуації характеру). Це

класичний шлях практичної психології.

Спонування суб'єкта до рефлексії і цілісне вивчення психологічних особливостей у поєднанні свідомих і несвідомих компонентів (психоаналіз З. Фрейда). Це шлях психологічної практики.

Практична психологія – це діагностико-корекційна та профілактична робота з окремими індивідами і групами осіб для відновлення та збереження психічного здоров'я.

Практична психологія – це галузь професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найбільш повного розкриття сутнісних сил людини.

Якщо у випадку наукової психології мова йде про дослідження явищ психічного життя людини, то у випадку практичної психології – про діагностично-корекційну та профілактичну роботу з окремими індивідом або групою.

Її структура така: діагностика психологічних феноменів і їх подальша корекція в разі відхилення від заданої автором тесту психологічної норми.

Головні проблеми: повідомлення вже готових результатів з надією, що вони педагогічно вплинуть на людину і вона погодиться переглянути свою поведінку. Крім того, відбувається фізіологічна вульгаризація, редукція власне психологічних проблем. У результаті психолог має справу з типовими психологічними даними, які зафіксовані не зараз (колись), але намагається їх нівелювати, виправити тепер, що порушує особистісну екологію суб'єкта.

Практична психологія дає дискретну картину психологічного змісту суб'єкта, позаяк спрямовує увагу на дослідження окремих феноменів (коефіцієнт інтелекту, пізнавальні процеси). Тому виникають перекручені завдання: розвивати пам'ять тоді, коли вона розвинена, але людина не має мотивації на запам'ятовування.

В якості вихідної категорії практичної психології є психологічна проблема

як стан невизначеності, що виникає у процесі життєдіяльності індивіда між його намірами, мотивами й цілями поведінки та умовами її реалізації, як протиріччя між очікуваними та реальними результатами дій людини.

Ще однією базовою категорією є життєва ситуація особистості – сукупність обставин життєдіяльності, які прямо чи опосередковано впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ. Третя базова категорія – життєвих шлях особистості як сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, які вплинули на формування особистості.

Психологічна практика – це глибинно-особистісне дослідження, в якому психодіагностика і психокорекція збігаються в часі і місці ("тут-і-тепер"). Вона орієнтована на спонтанну поведінку, яка піддається аналізу як свідомих, так і несвідомих компонентів. Тобто забезпечується цілісне розуміння психіки в її свідомих і несвідомих проявах. Психологічна практика тривала в часі і дозволяє з'ясувати глибинно психологічні особливості суб'єкта. Під час діагностики відбувається рефлексія і корекція суб'єкта.

Головна мета психологічної практики – надання людям психологічної допомоги. З цього випливає, що методи практичної психології спрямовані не стільки на вивчення, скільки на надання допомоги. Діагностичні завдання визначаються корекційними завданнями, приватними запитамі клієнтів.

Виділяють основний зміст психологічної практики:

- 1) передумови;
- 2) основи психологічних практик;
- 3) психопрактичні аспекти;
- 4) динамічний зміст.

Передумови психологічних практик – це ті методологічні, теоретичні та інші уявлення і схеми дій, соціальні й особистісні потреби, різні ресурси, які ініціювали появу конкретної психологічної практики. Наприклад, соціальними передумовами є комплекс соціальних передумов (соціальне замовлення, потреба). Включає в себе ще й готовність соціуму її прийняти.

Особистісні передумови – це ті особливості особистості автора системи,

які обумовлюють її виникнення. Вони можуть ставати частиною їх змісту, надаючи авторського відтінку. Основами психологічних практик є ті засоби, які в явному чи неявному виді існують в них чи впливають на них. Наприклад, методологічними основами психологічних практик є знання про те, як діяти для досягнення цілей практики, практичними основами є реальні вміння та навички, що є необхідними для практичних дій у даній системі. Інструментальні основи – це психологічні та інші засоби, які використовуються в психопрактиці для досягнення цілей. Феноменологічні основи – це сукупність психологічних, психосоматичних, психічних і соціально-психологічних явищ, які практика виділяє, з якими безпосередньо працює, на які впливає, які інтерпретує. Психопрактичний аспект – це істотна, відносно незалежна частина психологічної практики, у якій вона виступає як її дія, що підкорена певній меті. Різні види психологічної практики (психотерапія, консультування, тренінг, діагностика та ін.) мають різний зміст: терапевтичний, консультаційний, тренінговий, розвивальний, просвітницький, дослідницький, ігровий, духовний, спрямований на навчання тощо.

Психопрактичні аспекти пов'язані між собою в розгортання конкретного психопрактичного процесу і складають істотну частину його динаміки.

До неї входять особистісна та групова динаміка, а також своєрідна динаміка взаємного співвідношення аспектів у ході психопрактичного процесу. Особистісна динаміка представляє собою систему змін особистості, яка може бути відстежена як у процесі одного сеансу, так і протягом більш тривалого часу. Така динаміка може проявлятися як у стійких позитивних змінах (прогресивному розвитку), так і в негативних процесах (в окремих випадках).

Виділяють також групову динаміку – взаємовідносин спеціаліста і клієнта, спеціаліста і групи, самої групи, окремих підгруп. Динаміка психопрактичних аспектів представляє собою процес їх прояву, становлення, розвитку, латентного існування і взаємодії.

Отже, предметом практичної психології є конкретний індивід у конкретних життєвих обставинах, а не загальні закономірності психічних явищ.

Критерієм достовірності знань слугує досвід та ефективність роботи спеціалістів.

Важливо, щоб одні методи були ефективними у використанні якомога більшої кількості психологів. Особливістю знань у практичній психології можна вважати конкретність і практичність. Тобто робота повинна мати чітку практичну цінність, хоча не завжди практичний досвід може забезпечуватися доказовою базою та поширеними психологічними ідеями.

Ще одна особливість – цілісність в описі психіки людини (єдність свідомих і несвідомих компонентів психіки для пояснення поведінки, емоцій і думок). Концепції практичних психологів вирізняються метафоричністю мови. Приклади: З. Фройд (Едипів комплекс), Е. Фромм (втеча від свободи), Е. Берн (Дитина-Дорослий-Батько), Ф.Перлз (собака-зверху). Метафора унаочнює інформацію, робить її зрозумілішою, доступнішою для сприйняття. Ерік Берн наполягав, що книги з психології мають писатися так, щоб їх розуміла 8-річна дитина.

Важливим є вплив особистості психолога на процес і результати роботи. Зокрема, даються взнаки особисті трагедії та колізії вчених-практиків. Наприклад, на концепцію В.Франкла суттєвий вплив справило перебування у концтаборі. Інші психологи свого часу були лікарями, священиками і принесли у психологію медичну, релігійну термінологію. Серед них А. Адлер (комплекс неповноцінності), К. Юнг (вроджені архетипи). Практичні психологи тяжіють до популяризації результатів своєї роботи.

Психологічні практики розподіляються на біхевіоральні, психоаналітичні, гуманістичні, когнітивні та ін. За аксіологічними основами практики розділяються на маніпулятивні і гуманістичні, за екзистенцій ними – на просоціальні і трансцендентні, за ступенем наукової обґрунтованості – на науковообґрунтовані і позанаукові, за наявністю логіки – на раціональні та інтуїтивні.

За базисним рівнем впливу на: 1) тілесно-орієнтовані; 2) енергетичні; дихальні; 3) експресивні, емоційно-образні, рольові; 4) вербальні; 5) духовні.

За ступенем доручення психічних структур: фрагментарні, інтегральні.

За глибиною припрацювання психічного змісту: поверхневі, глибинні.

За спрямованістю процесу: розвивальні, спрямовані на адаптування. За ступенем структурованості: структуровані, аморфні. За рівнем активності клієнта: клієнт-активні, клієнт-пасивні, за наявністю ігрового елемента: ігрові, неігрові.

Відносно психологічної теорії психологічна практика виконує подвійну функцію. З одного боку, вона активно споживає наукові знання у вигляді психологічних законів, закономірностей, теорій і гіпотез, у вигляді результатів конкретних експериментів і методик. З іншого боку – практичні проблеми і досвід висувають перед наукою необхідність розв'язання експериментальних і теоретичних питань. Таким чином, взаємозбагачення та взаємопроникнення наукової та практичної психології – необхідна умова прогресу психології взагалі.

Завдання будь-якої психологічної теорії полягає у виявленні істотного в психіці, розкритті законів психічних функцій, процесів, станів і властивостей, у демонстрації того, як те чи інше психічне явище виникає в певних конкретних умовах.

Психологічна теорія повинна пояснювати:

- джерела реальних протиріч;
- підстави якісних перетворень у психічному розвитку людини;
- системний характер психічних явищ та їх детермінант;
- розглядати психічне в його складній динаміці.

Проте теорії, у тому числі й психологічні, створюються людьми.

Наріжні камені теорії особистості базуються на основних уявленнях її автора про природу людини. Історичний досвід розвитку психологічних теорій особистості переконливо доводить це. Прикладом цьому слугує наявність безлічі теорій особистості, які часто ґрунтуються на діаметрально протилежних поглядах її авторів. Проте якісна психологічна теорія повинна задовольняти ряд вимог:

1. Теорія повинна мати певну міру узагальнення, яка має відповідати специфіці досліджуваних явищ. Це значить, що, з одного боку, теорія розкриває

загальні підстави досліджуваних явищ, а з іншого боку – дає можливість досліджувати особливе і одиничне.

2. Теорія будується на ґрунтовних, компактних і діючих постулатах. У якості таких можуть перебувати загальні філософські положення і теоретичні висновки, отримані як у самій психології, так і в інших науках.

3. Теорія повинна мати прогностичну цінність, тобто передбачати можливий розвиток тих чи інших явищ.

4. Теорія має бути верифікована. Ефективною є та теорія, яку можна перевірити за допомогою експерименту або шляхом аналізу логічних наслідків, що з неї випливають.

5. Теорія повинна відповідати фактам.

Також сформульовані специфічні критерії оцінки психологічної теорії особистості. До них відносять такі:

1. Широта охоплення різноманітних феноменів. Чим більшу сферу поведінки людини пояснює теорія, тим вона різносторонніша. Інакше кажучи, мова йде про міру узагальнення теорії. Інша перевага всебічної теорії в тому, що вона може служити логічним каркасом для об'єднання й інтеграції нових, розрізнених фактів.

2. Лаконічність теорії означає якомога менше число вихідних концепцій і постулатів, необхідних для пояснення певних феноменів. Іншими словами, лаконічною теорією є та, яка не містить надлишкового теоретичного багажу.

3. Евристична цінність теорії, тобто в якому ступені психологічна теорія стимулює інших учених проводити подальші дослідження. Евристична цінність тим вища, чим точніше сформульовані робочі визначення концепцій, тобто за допомогою чого вони можуть бути виміряні або з якими спостережуваними характеристиками вони співвідносяться.

4. Надійність, тобто можливість перевірки положень теорії незалежним дослідником. Для цього теорія повинна формулюватися таким чином, щоб концепції, які містяться в ній, гіпотези і пропозиції були чітко визначені й логічно зв'язані між собою.

5. Внутрішня узгодженість теорії, тобто теорія має бути вільною від внутрішніх протиріч, вона повинна пояснювати несхожі феномени, дотримуючись внутрішньої логіки.

Отже, з розширенням та ускладненням спектру практичних завдань зростає необхідність переходу від емпіричного до теоретичного осмислення психічної реальності, до створення логічно стрункої й несуперечливої теорії.

Щоб теорія успішно служила практиці, вона повинна мати відповідний рівень узагальнення і прогностичну здатність, а також ґрунтуватися на перевірених наукою фактах.

Високий рівень узагальнення, з одного боку, розширює можливості застосування, а з іншого – може призвести до втрати якісної своєрідності явищ, що розглядаються. Тому слід прагнути до такого ступеня узагальнення, щоб мати змогу враховувати особливості і спільне підґрунття явищ дослідження.

Порушення цієї вимоги робить сформульовану теорію непридатною для практичного використання. Тому, чим менше початкових аксіом і вихідних тверджень покладено в основу теорії, тим вона надійніша.

Для практики важливість будь-якої теорії визначається її прогностичною здатністю, тобто її можливістю передбачати майбутній розвиток певних явищ на основі законів науки і з урахуванням діапазону їх застосування. У психології часто формулюють закон без визначення умов його дії. Це утруднює або робить неможливим його використання на практиці. Наприклад, при формулюванні основного психофізичного закону Вебера-Фехнера не вказують, що він неадекватно описує явища при наближенні до порогів чутливості аналізаторів.

Теорія повинна ґрунтуватися на встановлених і перевірених фактах та передбачати можливість її перевірки за допомогою експерименту, розрахунків чи логічних доведень. Порушення вимог до теорії, створення нечітких формулювань не виправдано спрощує психологічні завдання і призводить до того, що за їх виконання беруться неспеціалісти: вони часто намагаються прямо, без аналізу їх основ, переносити теоретичні висновки у практику, що не завжди можливо.

Тема 4. Парадигми та дихотомії у психології.

Здійснюючи аналіз кризи у психології, заглиблюючись у методологічні підвалини науки, багато авторів звертаються до поняття "парадигма", зазначаючи значні розбіжності у баченні представників різних психологічних шкіл та напрямків цього основоположного для кожної науки концепту.

Від античних часів під парадигмою розуміли першообраз, взірець зі світу ідей, відповідно до якого Деміург творить світ суцього. У сучасному сенсі термін "парадигма", введений американським фізиком та істориком науки Томасом Куном, означає те, що об'єднує членів наукової спільноти, і, навпаки, наукова спільнота складається з людей, що визнають певну парадигму. Іншими словами, парадигма – це визнаний науковою спільнотою звід правил (принципів) і тверджень (аксіом), що поєднують у єдину схему увесь процес отримання наукового знання від етапу постановки проблеми до її вирішення.

Проблема визначення парадигми у психології, як і будь-якій іншій галузі наукового знання, є першочерговою і надважливою. Адже від її розв'язання залежить відповідь на питання: як саме повинна будуватися наукова психологія, щоб вважатися повноцінною наукою?

Проте у царині сучасної психології спільна та єдина парадигма, що визначала б магістральний напрям розвитку науки, відсутня. Сьогодні ми є свідками того, як твердження радянських часів про поступальний і невпинний рух усієї психології від метафізичної до діалектичної парадигми (А. Б. Орлов) втрачає свою безапеляційність та упевненість. Аналізуючи стан психології, дослідники засвідчують одночасне існування кількох паралельних парадигм.

Зокрема, А. В. Юркевич стверджує існування таких напрямків у психології:

1. Відсутність парадигми. Психологія розглядається як допарадигмальна царина знання, адже справжня парадигма в ній ще не сформувалась.

2. Мультипарадигмальність. Визнається існування декількох парадигм у психології (біхевіоризм, когнітивізм, психоаналіз тощо).

3. Позапарадигмальність психології. Вважається, що поняття "парадигма" не може використовуватися стосовно психології.

Г. А. Ковальов визначає такі парадигми в сучасній психології:

1. Об'єктна або реактивна парадигма. Психіка, як і людина в цілому, вважаються пасивним об'єктом впливу зовнішніх умов та їхнім продуктом.

Найбільш завершене наукове втілення ця парадигма отримала у біхевіоризмі.

2. Суб'єктний або акціональний підхід. Стверджується активність і вибірковість у процесі відображення психікою зовнішніх впливів. Найбільш яскраво представлений когнітивізмом.

3. Особистісний або інтерсуб'єктний підхід. Визначальними для цієї парадигми є визнання неповторності та унікальності психічної організації кожної окремої людини, віра в позитивне і творче начало людини, її соціальну спрямованість.

В. В. Козлов виділяє п'ять базових парадигм у розумінні предмета психології [86, 48]: 1) фізіологічну; 2) психоаналітичну; 3) біхевіористичну; 4) екзистенційно-гуманістичну; 5) трансперсональну; 6) холістичну.

Попри розмаїтість парадигм, підходів, шкіл та напрямків у сучасній психології все більше дослідників підходять до висновку про те, що всі вони можуть бути зведені до двох основних парадигмальних полюсів, які можуть мати різні назви, але за своєю сутністю подібні:

- природничо-наукового і соціально-культурного (В. А. Барабанщиков),
- позитивістського і гуманістичного (А. В. Юркевич),
- природничонаукового і герменевтичного (Л. Гарай, М. Кечке);
- природничонаукового і гуманітарного (Єфремова О.І.).

Д. О. Леонт'єв, аналізуючи історичну динаміку психології як самостійної науки, стверджує про рух психології від класичної до некласичної, як загальну спрямованість трансформації психологічної науки впродовж ХХ століття, що ототожнюється з просуванням психології від природничо-наукової орієнтації до гуманітарної. Зазначена тенденція, на глибоке переконання автора, знаменує

перехід від традиційного, класичного типу наукового дослідження, характерного для природничих наук, до все більш повного і багатостороннього врахування специфіки людини як унікального об'єкту пізнання. Водночас некласичний, гуманітарний вектор психології складається з численних окремих напрямків.

Б. С. Братусь наголошує на необхідності об'єднання зусиль і створення єдиної гуманітарної психології як розширеного підходу, у якому б могли бути співвіднесені різні психологічні течії, що мають одиницею, масштабом свого аналізу цілісну людину. Йдеться про побудову такого спільного простору буття особистості, у якому б співвідносилися різні психологічні мови та предмети.

Актуальність та значущість запропонованого – гуманітарного підходу у психології очевидні. Уся історія минулого століття дає підстави для прогнозу, згідно з яким ХХІ століття буде століттям гуманітарним або ж його не буде взагалі. Сприяти словом і думкою першому і протистояти другому – обов'язок професійного психолога. Втім, виконати цей обов'язок можливо лише за умови послідовної гуманітаризації самої психологічної науки.

Психологічна наука вступила у ХХІ століття, пишаючись власними досягненнями та очікуючи на подальші перспективи розвитку. Сучасна психологія успішно здійснює теоретичні розвідки, провадить емпіричні дослідження, широко застосовується у найрізноманітніших сферах життєдіяльності людини. Поглиблюється двоєдиний процес диференціації та інтеграції різних психологічних дисциплін. Посилюється зв'язок психології з іншими галузями гуманітарного та соціального знання: культурологією, етнологією, антропологією, соціологією, історією, народознавством, етикою, естетикою, релігієзнавством та ін.

Отже, переможний поступ і значні досягнення психологічної науки та практики сьогодні є незаперечним фактом. Водночас, успішність психології не є свідченням відсутності проблем та невирішених завдань. Адже криза, яка існує у психології з позаминулого століття (кінця ХІХ ст.) наявна і зараз.

Намагання розібратися у кризовому стані психології здійснювалося багатьма вченими, серед яких – і визначні постаті науки:, Л. С. Виготський, К.

Левін, С. Л. Рубінштейн, М. М. Ланге та багато інших.

Характеристика кризового стану психології зазвичай зводиться до декількох основних ознак:

1. Невизнання психології наукою через відсутність як у минулому, так і в теперішньому у психологічній науці єдиної парадигми і методології (інакше кажучи – проголошення відсутності такої науки як психологія в принципі).

2. Прірва між теорією психології та її практикою. Адже психологічна практика, високо затребувана сучасністю, стрімко виривається вперед, напрацьовуючи великі масиви емпіричних даних, які теорія не завжди спроможна пояснити і структурувати.

3. Численна кількість альтернативних шкіл, напрямків, течій, теорій та систем у психології. При цьому, кожний напрям має свої принципи, постулати, що часто є неформалізованими і не мають чіткого формулювання; власний термінологічний апарат, або ж особливе, осібне розуміння загально-психологічної термінології.

4. Відсутність єдиного понятійного словника, єдиної, однозначної і чіткої мови у психології.

5. Відсутність критеріїв істинності та хибності вчень. Звідси – відсутність спадкоємності у розвитку наукового знання, виникнення нових теорій не на еволюційній основі – як в інших науках – а методом розгалуження, ділення, створюючи паралельні світи психічної реальності.

Лекція 5. Конкретно-науковий рівень методології психології.

Зв'язок психології з природничими науками цілком очевидний. Найбільш явний зв'язок – з біологічними науками. Так, на біогенетичному принципі З. Фрейд заснував позначення етапів індивідуального розвитку, знаходячи їх аналоги на різних рівнях тваринного світу. Одним з авторитетних напрямів сучасної біології є етологія – наука про поведінку тварин, яка розглядає співвідношення вродженої інстинктивної поведінки і впливу середовища; ця наука поширює свої принципи і на людину в пошуках біологічних витоків її

соціальної поведінки, зокрема агресивності (один із засновників етології – австрійський вчений Конрад Лоренц). Проблема співвідношення вродженого і набутого – одна з центральних у психології, у зв'язку з чим для неї важливі і дані генетики, що надають матеріал щодо механізмів успадкування певних задатків, схильності до психічних захворювань та ін. При кордонна з генетикою область психології – психогенетика, що виявляє роль генотипу і середовища у формуванні індивідуальних особливостей людини.

Безпосередньо з фізіологією вищої нервової діяльності співвідноситься така галузь психології, як психофізіологія, що вивчає психіку в єдності з її матеріальним субстратом – мозком. Серед біологічних дисциплін прикладного плану виділимо медицину, насамперед невропатологію і психіатрію.

Психологію не можна однозначно віднести до тих або інших наук.

Історично вона складалася як "багатоголосся" релігійних, філософських, фізіологічних, біологічних, медичних та інших уявлень про людину.

Характерно, що багато видатних психологів були клініцистами (В. М. Бехтерев, В. М. Мясіщев, П. Я. Гальперін), значне число психоаналітиків (Л. С. Виготський і А. Р. Лурія) вже будучи відомими психологами, навчалися медицини як студенти. Особливо виділимо засновану Олександром Романовичем Лурія нейропсихологію, що існує на стику психології, фізіології та медицини науку, яка вивчає мозкові механізми вищих психічних функцій на основі локальних уражень мозку. Зв'язок психології та хімії багато в чому аналогічний, проте в ряді випадків більш певний. Так, існують області, щодо яких висуваються і хімічні, і фізіологічні, і психологічні теорії (наприклад, механізми пам'яті); хімічні процеси розглядаються при аналізі важливих для психології біологічних явищ; нарешті, існує психофармакологія – науково-практична дисципліна, що вивчає закономірності впливу на психіку лікарських препаратів.

Наукова психологія довго розвивалася за схемою природничої науки – її об'єкт штучно виокремлювали і розглядали відповідно до мети дослідження, а не до логіки його об'єкта (психіки та особистості людини). Завдяки цьому

нагромаджено багато фактів про окремі явища, сукупність яких ніколи не становить цілого. Цю ситуацію образно охарактеризував американський психолог Гордон Олпорт (1897–1967): "Ми знаємо, як працює мислення більшості здорових людей, але це нічого не дає нам для того, щоб зрозуміти, про що і як думає окремий представник цієї більшості".

Отримання наукових психологічних знань значною мірою залежить від підходу дослідника до об'єкта пізнання, використовуваних ним методологічних парадигм і принципів. Позитивізм як філософська течія виходив із того, що наука повинна лише описувати явища, а не пояснювати, відповідати на питання "як?", уникаючи відповідей на питання "чому?". При цьому вона має спиратися на факти, застосовуючи методи вимірювання, операційні поняття (щодо яких розроблено операції вимірювання виражених у них ознак), володіючи доскональними прийомами перевірки (верифікації) гіпотез. Тому оцінні судження (наприклад, корисно/некорисно, шкідливо/ нешкідливо) не можуть бути включені ні у процес наукового дослідження, ні в інтерпретацію його результатів, оскільки це знижує якість знання, суб'єктивізує висновки.

Біхевіоризм (від англ. behavior – "поведінка") – один із напрямів психології, що зводить поведінку людей до механічних, машиноподібних актів у відповідь на зовнішні подразники.

Як "наука про поведінку" біхевіоризм прийшов на зміну емпіричній психології у ХХ ст. Новий напрямок намагався побудувати психологію не на ідеалістичній, а на матеріалістичній основі.

Біхевіористи вважали, що предметом психології може бути тільки поведінка людини, що виражається в доступному об'єктивному спостереженні матеріальних процесів, а не психічні стани. Біхевіористи не змогли побудувати дійсно наукову психологію, оскільки у своїх поглядах на поведінку людини виходили з механістичного матеріалізму.

Біхевіористи стверджували, що наука повинна вивчати свій предмет винятково об'єктивними (спрямованими на пізнання зовнішніх об'єктів і явищ, а не внутрішніх суб'єктивних переживань) методами, як єдино науковими, тобто

за допомогою об'єктивного спостереження і об'єктивного експерименту.

Предметом психології має бути поведінка людини, під якою біхевіористи розуміли дії і вчинки, доступні зовнішньому спостереженню. Те, як людина ходить, сидить, як вона виконує ті чи інші дії, як вона говорить, як аміміка її обличчя – тобто все те, що доступно для зовнішнього спостереження за допомогою органів чуттів, і має, на думку біхевіористів, вивчати психологія, побудована на матеріалістичних засадах.

За вченням біхевіористів, поведінка людини у своїй основі визначається не внутрішніми психічними процесами, а механічними впливами зовнішнього середовища за принципом "стимул–реакція".

Під реакціями біхевіористи розуміють рухи людини при виконанні тієї або іншої дії; під стимулами – доступні зовнішньому спостереженню подразнення зовнішнього світу, що викликають у людини ті чи інші реакції.

Оскільки між стимулами і реакціями існує закономірний зв'язок, то, знаючи причини цього зв'язку і вивчивши, які стимули викликають ті чи інші реакції, можна, стверджують біхевіористи, безпомилково домагатися від людини потрібної поведінки, зовсім не звертаючись до її внутрішнього психічного переживання.

Згідно з ученням біхевіористів, причинні зв'язки закономірно визначають поведінку людини і лежать у взаємодії зовнішніх фізичних факторів з діями людини. Ні бажання, ні відчуття людини не можуть служити причиною її дій, оскільки дії у своїй основі матеріальні – і можуть бути викликані тільки матеріальними причинами. Такими причинами можуть бути або звук, або яке-небудь зорове чи температурне подразнення, що діє на організм і закономірно викликає в ньому відповідні нервово-м'язові процеси, в результаті яких людина здійснює ту чи іншу дію.

Психічні процеси, на думку біхевіористів, лише епіфеномени, тобто додаткові явища, що знаходяться поза межами причинних зв'язків, що існують між дійсними явищами, або феноменами. Тільки у світі феноменів (матеріальних явищ) існують причинні зв'язки, завдяки яким одне з цих явищ виступає як

причина, інше – як наслідок.

Грубий механістичний характер класичного біхевіоризму викликав ряд відступів серед його послідовників:

Класичний біхевіоризм: Джон Бродес Уотсон (англ. John B. Watson), Торндайк Едворд (англ. Edward L. Thorndike).

Цільовий біхевіоризм: Едворд Толмен (англ. Edward C. Tolman).

Математичний біхевіоризм: Голл Кларк (англ. Clark Hall).

Біхевіоризм, як і попередні напрямки, не вирішив завдання побудови дійсно наукової психології. Грунтуючись на механістичному матеріалізмі, біхевіоризм приходять до заперечення всякого об'єктивного значення психічних процесів та ігнорує їх вивчення. На практиці це призводить до грубих перекручень при застосуванні психології в педагогіці, господарському житті тощо.

Тема 6. Основні пояснюючі принципи та їх специфіка в системі психологічних знань.

Однак не менш сильний зв'язок психології з науками гуманітарними.

Переважно це співвідноситься з тими галузями психологічного знання, які пов'язані з людською особистістю.

З історією психологію зближує інтерес до особливостей душевного вигляду людини в різні історичні епохи і в різних культурах (особливості особистості, світосприйняття, мислення, формування еталонів поведінки, взаємин, особливості складних груп і т.д.) – вони виступають предметом історичної психології.

З соціологією – наукою про соціальні системи і процеси – психологія пов'язана через вивчення закономірностей взаємодії особистості та її соціального оточення, внутрішньогрупових і міжгрупових відносин.

Одна з провідних галузей психології – соціальна психологія, що вивчає психологічні особливості людини, зумовлені його існуванням у групі, і характеристики самих груп.

Етнопсихологія вивчає особливості психіки людей різних народів і культур, розробляючи проблеми національного характеру, самосвідомості, національних особливостей світосприйняття, взаємин, формування спільнот та ін.

Політична психологія вивчає особливості людини і груп, обумовлені їхньою включеністю в політичне життя (політичну самосвідомість, цінності, особливості поведінки та діяльності та ін.) як на рівні індивіда, так і на рівні малих і великих груп різного плану.

Названі міждисциплінарні галузі психології тісно пов'язані між собою, і багато проблем є для них загальними (наприклад, особливості взаємин всередині політичних груп, утворених на національній основі). Можна, однак, говорити про зростаючу "питому вагу" гуманітарного підходу – у зв'язку з тим, що в центр психології ставиться людська особистість, а це означає неможливість строго об'єктивного (у природно-науковому розумінні цього слова) підходу до людини без обговорення проблем людських цінностей, смислів, переживань.

Природничо-науковій парадигмі майже відразу почала протистояти психологія "розуміння" (гуманістична психологія), обстоюючи інтереси практики, ідею неповторності особистості. Гуманістична орієнтація, реагуючи на цю потребу, вимагає залучення ціннісних суджень до сфери наукового дослідження.

Найчастіше вважають, що гуманізм виник в Італії у XIV-XV столітті як протест проти схоластики й авторитаризму середньовічної церкви. Італійські гуманісти вбачали у грецьких і римських руїнах цивілізацію, яка була зосереджена на людині й турботах повсякденного життя. Вони вбачали у вченні

Сократа тип мислення, яке відбувалось на людському рівні та зверталось до людських турбот. Гуманісти не лише намагались базувати живопис і скульптуру на людських пропорціях, але стали підносити саму людину як джерело цінності, порядку й розуму у світі. Пізніше гуманізм розвивався у формі

Просвітництва, коли вчені розкривали роль індивіда у творенні знання і справедливого суспільства.

Прихильники гуманістичної орієнтації переконані, що наука про людину не може обійтися без ціннісних суджень. Визнання дослідником певних цінностей робить інтерпретацію отриманих даних осмисленою, дає змогу врахувати моральний і духовний контекст особистісних феноменів.

Гуманістична настанова відводить людським істотам центральне місце і вважає, що людська природа не зводиться ні до матеріального буття фізичної природи, ні до надприродного або трансцендентального буття Бога.

Людина займає окрему онтологічну царину, її можна зрозуміти лише в її власних термінах. Ключовою ідеєю гуманізму є те, що наявність таких аспектів як мова, творчість, самосвідомість дозволяє відрізнити людську царину від інших сфер діяльності. Найважливішими характеристиками гуманізму є:

1. Наявність особливого онтологічного статусу, притаманного людській природі. Знання про людину має бути окремим і не підлягати редукції, людський досвід має бути первинним.

2. Цінність, яка вважається притаманною індивідові, й повага до свободи та гідності особи як база для інших цінностей і прав.

3. Наголошення на символічному вираженні людського вираження у тих чи інших соціальних і культурних контекстах.

Гуманістична психологія – один із напрямків сучасної психології, орієнтований на вивчення смислових структур людини. У гуманістичній психології основними категоріями виступають: вищі цінності, самоактуалізація особистості, творчість, любов, свобода, відповідальність, автономія, психічне здоров'я, міжособистісні стосунки. Гуманістична психологія, яка, як самостійний напрям, відокремилася на початку 60-х років ХХ ст., як протест проти домінування біхевіоризму і психоаналізу в США, одержала назву третьої сили. До цього напрямку можуть бути віднесені А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Ш. Бюлер, Ролло Мей, С. Джуард та ін. Гуманістична психологія спирається на екзистенціалізм.

У 1963 р. перший президент Асоціації гуманістичної психології, Джеймс Бьюдженталь, висунув п'ять основних положень даного напрямку психології:

- Людина як цілісна істота перевершує суму своїх складових (людину не можна пояснити в результаті наукового вивчення її часткових функцій).
- Людське буття розгортається в контексті міжлюдських відносин (інакше кажучи, людина не може бути пояснена своїми частковими функціями, у яких не береться в розрахунок міжособистісний досвід).
- Людина усвідомлює себе (і не може бути зрозумілою психології, бо та не враховує її безперервну, багаторівневу самосвідомість).
- Людина має вибір (людина не є пасивним спостерігачем процесу свого існування: вона творить свій власний досвід).
- Людина інтенціональна (людина звернена в майбутнє, в її житті є мета, цінності та сенс).

Орієнтирами гуманістичної психології, на думку Джеймса Б'юдженталя є:

1. Гуманістична психологія турбується про людину (визнається, що людина має бути залучена до питань, які безпосередньо стосуються її).
2. Гуманістична психологія цінує смисл більше, ніж процедуру.
3. Гуманістична психологія віддає перевагу людській валідації (використання статистичних методів або тестів не відкидається, але наголошується, що це лише інструменти, кінцевим має бути критерій людського досвіду).
4. Гуманістична психологія дотримується релятивізму стосовно всіх знань. Постулюється універсум нескінчених можливостей.
5. Гуманістична психологія істотною мірою спирається на феноменологічну орієнтацію.
6. Не заперечується внески інших підходів, проте стверджується що гуманістична психологія їх доповнює.

На основі гуманістичної психології будуються деякі напрямки психотерапії і гуманістична педагогіка. Лікувальними факторами в роботі гуманістичного психолога і психотерапевта є, перш за все, безумовне прийняття клієнта, підтримка, емпатія, увага до внутрішніх переживань, стимулювання здійснення вибору і прийняття рішень, справжність. Однак, при видимій

простоті гуманістична психотерапія заснована на серйозній феноменологічній філософській базі і використовує надзвичайно широкий набір терапевтичних технологій і методів.

Одне з базових переконань гуманістично-орієнтованих фахівців полягає в тому, що кожна людина містить в собі потенціал одужання. За наявності певних умов людина може самостійно і повною мірою реалізувати цей свій потенціал. Тому робота гуманістичного психолога спрямована, насамперед, на створення сприятливих умов для реінтеграції особистості в процесі терапевтичних зустрічей.

Гуманістична психологія розглядається як альтернативна біхевіоризму й психоаналізу, пріоритетна увага в ній приділяється вивченню саме здорової особистості й умов, які сприяють її розвитку.

Прагнення зрозуміти своєрідність природи людини, її відмінність від тварин, стерте біхевіоризмом, і разом з тим протистояння фрейдівському вченню, заснованому на "нищих" пристрастях людини, породило гуманістичну психологію.

Гуманістична психологія, з'явившись антитезою традиційним поглядам і школам, мала величезне значення для подальшого розвитку психологічної науки. Цьому сприяли такі розроблені гуманістами погляди та ідеї:

1. Створення нових і успішно працюючих методів психотерапії для людей зі здоровою психікою, але таких, що мають проблеми з адаптацією і страждають від відчуження й самотності в середовищі людей. Ці методи були адекватні епосі ринкової економіки, співвідносилися з практикою і реальністю. Одним із таких методів роботи стала "клієнт-центрована терапія" К. Роджерса.

2. Єдність теорії і практики психотерапії, що сприяє формуванню основи для теоретичних побудов.

3. Створення нових методів дослідження, таких, наприклад, як спостереження та інтерпретація всієї повноти внутрішнього світу людини (а не тільки його асоціацій, інстинктів і т.п.), біографічний метод, що суттєво розширюють і збагачують методологічний апарат психології.

4. Створення основи для розвитку методів групової психотерапії для психічно здорових людей.

5. Створення основи для виникнення психологічного консультування – напрямку в психології, орієнтованого на вирішення проблем здорової людини в більш короткі, ніж у психотерапії, терміни.

6. Розширення предмета вивчення, методології, способів пізнання в психології і, як наслідок, надання впливу на формування на основі еклектичності дійсно об'єктивного погляду на розуміння природи людини, що дозволяє з різних сторін поглянути і вивчити це найбільше явище природи.

В даний час ідеї гуманістичної психології продовжують бути одними з найбільш затребуваних у психологічній практиці і теорії, і на їхній основі створюються нові цікаві та значущі концепції.

Яскравим представником гуманістичної теорії особистості був Абрахам Маслоу (1908-1970).

Гуманістично орієнтовані праці А. Маслоу знайшли підтримку серед психологів у 1960-і і 1970-і рр. Для багатьох його підхід, що підкреслює вивчення радості, любові, творчості, вибору та самореалізації, виявився оптимістичною альтернативою механістичним і дегуманізованим моделям поведінки людини. Хоча з тих пір популярність гуманістичного спрямування дещо знизилася, його вплив на основні тенденції розвитку психології та теорії особистості є все ще очевидним. Такі області, як: консультування, соціальна робота, освіта, догляд за хворими, управління в бізнесі і маркетинг – також зазнали впливу ідей А. Маслоу.

Серцевиною гуманістичної теорії особистості є питання про мотивацію та розгляд мотиваційних процесів.

Маслоу вважав, що люди мотивовані для пошуку особистих цілей, і це робить їх життя значним і осмисленим. Вчений описав людину як "прагнучу істоту", яка рідко досягає стану повного, завершеного задоволення. Повна відсутність бажань і потреб, коли (і якщо) вона існує, у кращому випадку недовговічна. Якщо одна потреба задоволена, інша спливає на поверхню і

направляє увагу й зусилля людини. Коли людина задовольняє її, ще одна знову вимагає задоволення. Життя людини характеризується тим, що люди майже завжди чогось бажають.

Вразливим місцем гуманістичної психології є її однобічність, спричинена ігноруванням природничо-наукових засад, запереченням загального, універсального в людині[127, 328]. Вона не побачила основного – як постає унікальне, індивідуально неповторне в особистості, а також знехтувала загальним і людським у людині. Як і природничо-наукова психологія, вона виявилася надмірно тенденційною.

Гештальтпсихологія (нім. Gestalt – цілісна форма чи структура) – напрям (школа) у західній психології першої третини ХХ століття, заснована Максом Вертгеймером в 1912 році.

Постулат гештальтпсихології звучить так: первинними даними психології є цілісні структури (гештальти), що практично не виводяться з компонентів що їх утворюють. Гештальтам притаманні власні характеристики і закони, зокрема, "закон групування", "закон відношення" (фігура/фон).

Гештальт – це просторово-наочна форма предметів, що сприймаються, чії властивості неможливо зрозуміти шляхом сумування властивостей їхніх частин. Яскравим прикладом є мелодія, що може бути впізнана навіть у випадку транспортування на інші елементи. Коли ми чуємо мелодію вдруге, то завдяки пам'яті впізнаємо її. Але якщо склад її елементів змінився, ми все одно впізнаємо мелодію як ту саму. Гештальтпсихологія з'явилася завдяки німецьким психологам Максу Вертгеймеру, Курту Коффці і Вольфгангу Келлеру, що висунули програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур – гештальтів. Виступаючи проти висунутого психологією принципу розчленовування свідомості на елементи і побудови з них складних психологічних феноменів, вони запропонували ідею цілісності образу й неможливості зведення його властивостей до суми властивостей його елементів. На думку теоретиків, предмети, що складають наше оточення, сприймаються у вигляді не окремих об'єктів, а як організовані форми.

Сприйняття не зводиться до суми відчуттів, а властивості фігури не описуються через властивості частин. Власне гештальт являє собою функціональну структуру, що впорядковує різноманіття окремих явищ.

Гештальт – це цілісна структура, яка формується у свідомості людини при сприйнятті об'єктів або їхніх образів. Це первинна індивідуальна властивість психіки, що перебуває згідно з фізіологічними процесами мозку і зовнішнім світом.

Гештальт-фактор – це будь-яка стимульна ситуація, яка має тенденцію викликати перцептивні образи цілісності або єдності.

Кожен гештальт розглядається як фігура, що виступає з тьмянішого фону. Сформувати фігуру означає зацікавитись чимось і спробувати якось позначити свій досвід.

Усі властивості сприймання в гештальт-психології – константи, фігура, фон – вступають у відносини між собою і являють нову властивість. Це і є гештальт. Цілісність сприйняття і його впорядкованість досягаються завдяки наступним принципам:

Близькість. Стимули розташовані поряд, мають тенденцію сприйматись разом.

- Схожість. Стимули, схожі за розміром, формою, тощо мають тенденцію сприйматись разом.

- Цілісність. Сприйняття має тенденцію до спрощення і цілісності.

- Замкнутість. Відображає тенденцію завершувати фігуру так, щоб вона мала повну форму.

- Суміжність. Близькість стимулів у часі і просторі. Суміжність може обумовлювати сприйняття, коли одна подія викликає іншу.

- Загальна зона. Принципи гештальту формують наше повсякденне сприйняття нарівні з навчанням і минулим досвідом. Попередні думки й очікування також активно керують нашою інтерпретацією відчуттів.

Закон "гарного" гештальту, озвучений Метцгером (1941), говорить: "Свідомість завжди схильна до того, щоб з поданих разом сприйнятів

сприймати найбільш просте, єдине, замкнене, симетричне, таке, що включається в основну просторову вісь". Відхилення від "гарних" гештальтів сприймаються не одразу, а лише за інтенсивного розгляду (наприклад, приблизно рівносторонній трикутник сприймається як рівносторонній, приблизно прямий кут – як прямий). Сформовані гештальти завжди є цілісностями, завершеними структурами, з чітко обмеженими контурами. Контур, що характеризується ступенем різкості і замкнутістю або незамкнутістю обрисів, є основою гештальту. Одним з фундаментальних властивостей гештальту є прагнення до завершеності, що виявляється, зокрема, ефектом Зейгарник.

При описі гештальту уживається також поняття важливості. Ціле може бути важливим, члени – неважливими, і навпаки. Фігура завжди важливіше основи – фону. Важливість може бути розподілена так, що в результаті всі члени виявляються однаково важливими (це рідкісний випадок, який трапляється, наприклад, у деяких орнаментах).

Частини гештальту можуть мати різні ранги. Так, наприклад, у колі: 1-му рангу відповідає центр, 2-й ранг має точка на околі, 3-й – будь-яка точка всередині кола. Кожен гештальт має свій центр ваги, який виступає або як центр маси (наприклад, середина в диску), або як точка скріплення, або як вихідна точка (створюється враження, що ця точка служить початком для побудови цілого, наприклад, основа колони), або як спрямована точка (наприклад, вістря стріли).

Якість "транспозитивності" виявляється в тому, що образ цілого залишається, навіть якщо всі частини міняються за своїм матеріалом, наприклад, якщо це – різні тональності однієї і тієї ж мелодії, а може втрачатися, навіть якщо всі елементи зберігаються, як у картинах Пікассо (наприклад, малюнок Пікассо "Кіт").

Як основний закон угруповання окремих елементів був сформульований закон прегнантності (Prägnanz). Прегнантность (від лат. Praeognans - змістовний, обтяжений, багатий) – одне з ключових понять гештальт-психології, що означає завершеність гештальтів, що придбали урівноважений стан, "хорошу форму".

Гештальти прегнантності мають такі властивості: замкнуті, чітко виражені межі, симетричність, внутрішня структура, що набуває форму фігури. При цьому були виділені фактори, що сприяють угрупованню елементів у цілісні гештальти, такі як "фактор близькості", "фактор схожості", "фактор гарного продовження", "фактор спільної долі".

Тема 7. Категоріальний лад психології.

Культурно-історична психологія Л. С. Виготського

На думку Л.С.Виготського, психічні функції (як цілісні утворення зі складною внутрішньою структурою) опосередковуються своєрідними психологічними знаряддями. Мислення, що виникає із практичної діяльності, опосередковується словом, мовленням. Психічні функції розвиваються в ході історичного розвитку людства, визначальним моментом цього розвитку є знаки, як будь-який умовний символ, що має певне значення. Універсальним знаком є саме слово, і, що важливо, вища психічна функція складається на основі елементарної, що опосередковується знаками в процесі інтеріоризації: "Будь-яка вища психічна функція, що виникає в процесі історичного розвитку людства, з'являється на сцені двічі: спочатку як функція соціально-психологічного пристосування, як форма взаємодії між людьми, як категорія інтерпсихологічна, потім як форма індивідуального пристосування, як функція особистості, як категорія інтрапсихологічна". Згідно з культурно-історичною теорією Л. С. Виготського, спілкування з оточенням є основним психологічним засобом розвитку в онтогенезі. Розглядаючи інтерсуб'єктну природу психічної функції, Л. С. Виготський акцентує увагу на понятті психологічної системи (перш за все, системі міжфункціональних зв'язків, міжфункціональної структури, що відповідає за певний психічний процес). У цій системі проглядається цілісність психічних функцій (точніше, як вважав О. М. Леонт'єв – елементи цілісно-історичного підходу). О. Е. Соколова виділяє такі ознаки цього підходу: по-перше, вищі і нижчі психічні функції не протиставляються одне одному, а складають єдність, по-друге, кожен вищу психічну функцію Л. С. Виготський

розумів як певну цілісну єдність, при цьому на кожному віковому періоді розвитку особистості можна виділити різні цілісноутворювальні фактори. Наприклад, такою цілісноутворювальною функцією у передпідлітковому віці є пам'ять, яка визначає в цьому віці закономірності інших психічних процесів. По-третє, системна будова свідомості визначається мовленням людини, яке відіграє центральну роль у формуванні свідомості й регуляції поведінки людини. У значеннях (як структурних компонентах свідомості) кристалізується суспільно-історичний досвід людства, водночас є й інший їхній рух, у процесах діяльності і свідомості, де вони індивідуалізуються.

У доповіді Л. С. Виготського "Проблема свідомості" ставиться питання виділення структури свідомості, при цьому підкреслюється, що вона "має системну будову". Це система значень, смислів, смислових зв'язків. Враховуючи, що такі міркування висловлювались ученим у 30-х роках ХХ століття, зазначимо, що це одне із перших у психології припущень про смислову будову свідомості людини. Згідно із класичними підходами суб'єктивної, інтроспективної психології, представлялось, що явища свідомості виводились із самої свідомості. Таким чином, припущення Л. С. Виготського були новаторськими. Свідомість дитини, вищі психічні функції (довільні пам'ять, увага та інші довільні процеси) формуються у дитини в спілкуванні з дорослими, у якому відбувається засвоєння дитиною культурних знаків.

Значно пізніше вченими були описані смислові феномени свідомості, її психосемантична будова. Смислові утворення, або, користуючись терміном Л. С. Виготського, динамічні смислові системи, що несуть у собі відображення дійсності і емоційно-особисте, афективне ставлення до неї, народжуються в складних, багатогранних співвіднесеннях меншого до більшого, цілісних ситуацій, актів поведінки з більш широким для них контекстом життя. У відповідності з цим, їх усвідомлення – завжди процес певного внутрішнього співвіднесення.

Методологія діяльнісного підходу в психології

Основною характеристикою діяльності, на думку О. М. Леонтьєва, є її

предметність. Під предметом мається на увазі не природний об'єкт, а предмет культури, у якому зафіксований певний суспільно вироблений спосіб дії з ним. Основну лінію інтеріоризації складає перехід від спільної (інтерпсихічної) діяльності до діяльності індивідуальної (інтрапсихічної). У роботах вченого стверджується, що самостійно відкрити форми діяльності з предметами людина не може. Це можна зробити за допомогою інших людей. Водночас, діяльність – це акт, що ініціюється суб'єктом, а не запускається зовнішнім впливом, отже, діяльність є системою дій, пов'язаних із мотивом, і є по суті системою. Згідно з уявленнями О. М. Леонтьєва, до структури діяльності входять такі компоненти: потреби, мотиви, завдання, дії та операції. Він зазначав, що діяльність містить три мікроструктури і блоки: перший пов'язаний з мотивами, другий – з метою, третій – з операціями. Важливим положенням теорії діяльності О. М. Леонтьєва є твердження про спільність будови діяльності зовнішньої і внутрішньої, психічної, яка має інструментальний (знаряддевий) характер. Отже, в якості знарядь виступають системи знаків, що засвоюються індивідом. Вони можуть передаватись іншій людині лише в ході спільної практичної діяльності. Велику роль у методологічному обґрунтуванні діяльнісного підходу зіграли роботи С. Л. Рубінштейна 1930-х рр., де він сформулював важливий теоретичний принцип – єдності свідомості і діяльності. Згідно з цим принципом психіка являє собою внутрішній план діяльності відповідно до рівня суб'єкта. При цьому зазначається, що єдність – це не тотожність. Особистість стає підставою зв'язку свідомості та діяльності, саме в особистості й особистістю цей зв'язок реалізується (тобто зв'язок свідомості та діяльності виявляється особистісно опосередкованим). Це особистісне опосередкування зв'язку свідомості й діяльності долає функціоналізм: психічні процеси не мають самостійних ліній розвитку, а розвиваються в процесі розвитку особистості. Отже, не може бути діяльності без свідомості і свідомості без діяльності. Єдність свідомості та діяльності виражається в тому, що свідомість і всі психічні властивості індивіда в діяльності не лише виявляються, але й формуються: психічні властивості особистості – і передумова, і результат її поведінки.

Особистість, за О. М. Леонтьєвим, складається, формується в ході діяльності, творить себе. А джерелом розвитку особистості є внутрішні суперечливості. Ядром особистості в теорії діяльності є сукупність дієвих ставлень людини до світу, тобто відносин, що реалізуються в діяльності. Таким чином, важливим моментом методології теорії діяльності є уявлення про взаємозв'язок людини зі світом, причинність при цьому постає не в класичній схемі "причина-наслідок", а як така, що опосередковується діяльністю або образом світу. Саме введення поняття "образ світу" є прикладом неklasичного мислення, спробою остаточного подолання обмеженості стимульно-реактивної парадигми: "теза, яку я захищаю, полягає в тому, що в психології проблема сприймання повинна бути поставлена як проблема побудови в свідомості індивіда багатомірного образу світу, образу реальності". О. М. Леонтьєв зазначає, що становлення образу світу в людини є його переходом за межі "безпосередньої чуттєвої картинки", це вихід до особливого квазивиміру – смислового поля, системи значень.

В подальшому теорія діяльності отримала розвиток у напрямку експериментальної психосемантики (В. Ф. Петренко, О. Ю. Артем'єва), типології переживань Ф. Є. Василюка, смислової теорії особистості Д. О. Леонтьєва та ін. Теорію суб'єктивної семантики розробляла О. Ю. Артем'єва, яка розглядала її як розвиток і обґрунтування концепції "образу світу" О. М. Леонтьєва. Це дозволило дослідниці розуміти образ суб'єктивного світу як інтегратор сліду взаємодії людини з об'єктивною дійсністю. О. Ю. Артем'єва вважає, що цей образ несе в собі сліди всієї передісторії психічного життя суб'єкта, а отже, повинна існувати структура, яка організовує ці сліди, дозволяє їм бути реальними регуляторами і будівельним матеріалом суб'єктивного образу світу – структура суб'єктивного досвіду. У межах психосемантичного підходу відбувалась реконструкція індивідуальної системи значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генези, будову та функціонування. Психосемантика досліджує різні форми існування значень в індивідуальній свідомості (образи, символи,

комунікативні та ритуальні дії, словесні поняття). Предметом психосемантики є моделювання систем значень як структур репрезентації досвіду у свідомості. У межах психосемантичного напрямку в сучасній психології дається змістовний аналіз структури суб'єктивної реальності, що включає в себе виділення як інваріантних (незмінних), так і індивідуально-специфічних параметрів категоризації суб'єктивного досвіду та представлених у поняттях "образ світу", "актуальні координати досвіду", "категоріальна структура індивідуальної свідомості" та ін. В розгляді емоційної сфери людини діяльнісна методологія була використана Ф. Є. Василюком для опису типології переживання, яке розумілось їм як особлива внутрішня діяльність, внутрішня робота, яка являється своєрідною за своїм продуктом, за допомогою якої людині вдається перенести ті або інші переживання життєвих подій і станів, відновити втрачену рівновагу, оволодіти критичною ситуацією.

Таке бачення переживання доповнює загальний теоретико-діяльнісний підхід.

Лекція 8. Основні проблеми психологічної науки

Суб'єктно-вчинкова парадигма в психології

Головним визначальним складовим елементом, носієм активності є суб'єктна позиція, суб'єктне ставлення, при цьому слід розрізняти "суб'єктне і суб'єктивне".

З точки зору В. О. Татенко, під суб'єктивним може розумітись усе те, що задає якісну визначеність життя конкретного суб'єкта. Це можуть бути суб'єктивні ідеї, смисли, судження, оцінки, погляди, точки зору, інтенції та потенції, потреби і здібності. Отже, суб'єктивне – це цілісна онтологічна характеристика буття людини і є змістовно-дійовою характеристикою активності, що підкреслює інтенціональність суб'єкта або соціальний, діяльнісно перетворюючий спосіб буття людини. Поняття "суб'єктності" відображає, перш за все, авторський характер активності людини як суб'єкта і розкривається в таких термінах як вільний, самостійний, авторський, творчий,

оригінальний. Це змістовно-дійова характеристика активності, котра підкреслює інтенціональність діяча-суб'єкта.

Відповідно, проблема суб'єктності людини-працівника – це, передусім, проблема активності, яка ініціює дану діяльність, причому один із найскладніших парадоксів суб'єктності трудової діяльності, на думку російського вченого Н. С. Пряжнікова, полягає в тому, що людина виступає суб'єктом власної праці не сама по собі, а як самостійний елемент навколишнього середовища, який лише поступово може збільшувати рівень своєї суб'єктності, проте ніколи не стане повністю вільним від світу.

З цієї позиції суб'єктність – це постійне прагнення людини до все більшої своєї усвідомленої спонтанності у виборі і реалізації тієї або іншої трудової діяльності через психологічне освоєння навколишнього, що зменшує його залежність від світу і розширює можливості повноцінної взаємодії зі світом. Розуміння особистості як суб'єкта життєздійснення, життєтворчості є розумінням "її ставлення до часу життя, реальних можливостей здобуття нею справжньої свободи самовираження".

Суб'єкт може виступати як спосіб розуміння людиною самої себе в одному з екзистенційних модусів і пов'язаний із поняттям "автор". Цей термін, на думку Г. В. Ложкіна, висвітлює людину не стільки в ролі виконавця, скільки як пристрасного "сценариста" своїх дій, якому притаманна активна позиція і цілеспрямованість. І саме активність особистості є ціннісним способом моделювання, структурування і здійснення особистістю діяльності, спілкування й поведінки, при якому вона набуває якості більш автономно, цілісно й успішно функціонуючої системи в міжособистісному просторі.

Як зазначає З. С. Карпенко, "під суб'єктністю ми розуміємо саморушну причину суцього, універсальний принцип переходу можливих станів суб'єкта в дійсність інтенціональних предметностей". Людина може розвиватись у якості суб'єкта до свідомого діяча і є здатною цілеспрямовано перетворювати внутрішній і зовнішній світ згідно зі своїми власними законами. При цьому вважається, що не лише розвиток, але й саме зародження людини як суб'єкта

відбувається в ході зародження й розвитку предметної діяльності. Отже, сама суб'єктність не дається з народження людині, вона розвивається, проходить певні стадії від повної залежності від зовнішніх "ініціаторів" до рівня справжньої творчості і внутрішньої активності. З іншого боку, суб'єкт розглядається як те, що протистоїть об'єктові, зовнішнім обставинам. Це протистояння може здійснюватися у формі активного відображення і взаємодії. При цьому суб'єкт може й пристосовуватись до зовнішніх умов існування, а може й змінювати ці умови, тобто виступати творцем власної долі. Іншими словами, ми маємо справу з людиною, яка перебуває у конкретних життєвих обставинах, які частково вплинули на її долю, а частково створені нею самою, і яка, ставлячи власні цілі, на основі власних можливостей будує свою поведінку. Суб'єктність виступає як "здатність вибудовувати життєвий шлях, вирішуючи протиріччя між своєю індивідуальною сутністю й об'єктивною логікою життя".

Це відповідає позиції В. Франкла, який розглядав унікальність людини та її життя і стверджував, що люди, тоді коли придумують, знаходять цінності, ідеали й самих себе, у дійсності переживають факт об'єктивного існування чогось, що протистоїть їм. Отже, для суб'єкта є необхідним реалізувати себе в зовнішньому світі.

У ході вирішення окремих діяльностей суб'єкт вирішує кожного разу конкретну задачу. Однак сам процес активного подолання перешкод, активного перетворення навколишньої дійсності і себе самого формує в людині нову якість, що полягає в здатності протистояти будь-яким обмеженням, здатності до ініціювання діяльності. Визначаючи суб'єктність як форму активності людини, А. К. Осницький зазначає, що саме в цій формі людина виступає автором власної активності. Авторство розглядається А. К. Осницьким, зокрема, через включення до опосередкованих форм досвіду опосередкованих переживань, що сприяє "перетворенню набутого "чужого знання", знання для всіх, у знання власне – суб'єктне". Отож, умовою авторства (як характеристики суб'єктності) є взаємодоповнюючі процеси відчуження і суб'єктивації знання.

Як і багато інших психологічних категорій, поняття суб'єкт є, перш за все,

філософською категорією. Власне психологічною ця категорія стає тоді, коли С. Л. Рубінштейн розкриває її онтологічний план. Та якщо дотримуватись історичної послідовності, то вперше у психологічній науці категорія "суб'єкт" вживається у роботах Д. М. Узнадзе і має для нього принципове значення. Учений наголошує на тому, що психологія як наука повинна виходити з поняття самого суб'єкта, як цілого, який, вступаючи у взаємодію з дійсністю, змушений звернутися по допомогу до окремих психічних процесів. У якості однієї з характеристик суб'єкта вченим виділяється цілісність, яка, в свою чергу, пов'язана з поняттям установки, що трактується ним як "стан суб'єкта, що змінюється залежно від задач, які він сам ставить перед собою, і умов, за яких він їх вирішує". Характерно, що в якості суб'єкта особистість реалізує власну установку, а не чужий наказ. Установка пов'язана з діяльністю, оскільки є модусом суб'єкта в кожний окремий момент його діяльності. А відносна незалежність від зовнішніх впливів проявляється у людини завдяки процедурі об'єктивації, яка характеризується тим, що переживається затримка, зупинка вражень, які діють на людину, і це дозволяє людині сприймати їх як дещо дане, отже, як дещо об'єктивне. Ш. О. Надірашвілі виокремлює три рівні психічної активності: практична (пов'язана із категорією індивіда), теоретична (пов'язана із категорією суб'єкта) і соціальна (пов'язана із категорією особистості). Рівень, що належить суб'єкту, характеризується вченим як такий, що лежить між неусвідомленим рівнем індивіда і усвідомленим рівнем особистості. Ш. О. Надірашвілі вважає, що "особистість здатна до самоактивації, де од ним із факторів діяльності виступає вона сама". Поняття "суб'єктності" вченим пов'язується із об'єктивацією, тобто коли людині не вдається пристосуватись до дійсності шляхом установки практичної діяльності, вона "часто зупиняє цю діяльність і об'єктивує цю ситуацію, починає усвідомлювати, пізнавати причини, що заважають". Отже, дія суб'єкта починається там, де закінчується пристосування. У концепції вченого суб'єкт розглядається як суб'єкт теоретичного пізнання, головна мета якого зняти проблематичність ситуації. Вчений стверджує: "Слід вважати, що такі характерні для процесу мислення

особливості, як детермінуюча тенденція, спрямованість, цілісність та інші, виникають на основі теоретичної установки суб'єкта". На рівні активності суб'єкта, шляхом фіксації теоретичної установки людина "виробляє цілу систему знань та інтелектуальних операцій, які вона включає до структури активної теоретичної установки, і вирішує мислинневі задачі". Установки, що виробляються під впливом самоактивності особистості, фіксуються і зберігаються в досвіді людини, а в подальшому і без спеціальної самоактивності можуть надати діяльності людини характерний їй унікальний, специфічний характер.

Своє розуміння категорії "суб'єкт" Д. М. Узнадзе розробляв приблизно в один час із С. Л. Рубінштейном, для якого дане поняття також є досить принциповим і важливим. Учений наголошує, що специфіка способу існування людини визначається ступенем співвідношення самовизначення людини і залежностей її від того, що є поза людиною. У взаємини з цим іншим людина вступає як активна істота, що своїми діями перетворює навколишню дійсність і змінюється сама. Власне ці дії детермінують ситуацію, але в цю ситуацію входить і сама людина з її потребами, інтересами, нахилами. Активне долучення людини до ситуації передбачає, що вона аналізує цю ситуацію, визначає в ній ті умови, які повинні бути співвіднесені з вимогами до неї і завданнями, що виходять за межі самої ситуації, і сприяють саморозвитку особистості. Отже, дії людини, що перетворює ситуацію, детермінуються умовами, але, разом з цим, власними діями людина змінює обставини. Змінюючи ситуацію, перетворюючи суттєве, людина змінюється сама. Постійне вирішення людиною завдань, що виникають, сприяє тому, що вона перевіряє ситуацію, виходить за її межі та приєднується до системи нових взаємозв'язків і взаємозалежностей.

С. Л. Рубінштейн також використовує принцип детермінізму в аналізі проблеми необхідності й свободи. Основним щодо розуміння проблеми свободи людини та детермінуючого впливу буття є положення про те, що взаємовідносини людини і світу будуються на свідомій регуляції поведінки самою людиною. Це передбачає усвідомлення нею власного світу і тих дій, що

спрямовані на його зміну. Важливе значення мають думки вченого про свободу як контроль людини над власними потягами і потребами. Зовнішні умови є необхідними для життя людини в суспільстві, але діють вони, впливають на людину тільки шляхом переломлення через внутрішні моральні установки особистості. Зовнішня детермінація як система людських норм діалектично пов'язана з внутрішніми умовами, тенденціями, потягами і потребами особистості. Детерміністське пояснення ставлення людини до іншої людини дало поштовх С. Л. Рубінштейну до формулювання важливого положення про проблему виховання людини. З цього приводу С. Л. Рубінштейн зазначає, що етичний сенс принципу детермінізму полягає "в підкресленні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, не-однобічного підкорення зовнішньому. Тільки зовнішня детермінація залишає за собою внутрішню пустоту". Аналіз праць С. Л. Рубінштейна дозволяє вивести ряд важливих характеристик суб'єкта. Перш за все, суб'єкт – це свідомо діюча особа. Однією з найбільш важливих характеристик суб'єкта, що виступає як вищий рівень активності поряд із ініціативою, є відповідальність.

Відповідальність людини не лише за те, що вона робить, але й за те, чим вона стане, за себе саму. "Це положення дозволяє нам побачити, що людина є творцем свого життя, і що вона несе за нього відповідальність". Для С. Л. Рубінштейна поняття суб'єкта включає не тільки психологічну активність, але й соціально-психологічну представленість особистості в міжособистісному, життєвому просторі. Людина, з точки зору вченого, не лише знаходиться в певному ставленні до світу і визначається ним, але й відноситься до світу, і сама визначає своє ставлення. Поняття суб'єкта виявляє те, як особистість співвідносить себе з дійсністю, як вона заявляє про себе, як вона структурує і категоризує оточуючу дійсність, тобто тип її взаємодії з дійсністю. Нарешті, категорія суб'єкта визначається С. Л. Рубінштейном через ті ставлення, до числа яких "він зараховує в якості рівноправних із пізнанням і дією споглядання і етичне ставлення". Підкреслюється, що ставлення до іншого як суб'єкта – це не будь-яке ставлення до іншої людини, взагалі не будь-які стосунки між людьми,

які можуть носити і відчужений характер.

Саме за допомогою ставлення людина може подолати позазнаходженість іншого і поставитись до нього як до вільного суб'єкта, що має право на самовизначення. Ідея побудови етичних стосунків з людьми як задача суб'єкта, прийняття ним етичних рішень – такою є логіка реалізації принципу суб'єктності С. Л. Рубінштейном. Він вважає, що мати ставлення до іншого як до суб'єкта – означає допомогти йому подолати негативне в ньому з позиції того позитивного, що потенційно є в кожній людині. Але при цьому треба володіти готовністю побудувати своє етичне ставлення до іншого проти його негативного ставлення до себе. К. О. Альбуханова-Славська, аналізуючи праці С. Л. Рубінштейна, зазначає, що активно-етичне ставлення до іншого, але не нав'язане йому силою, а таке, що враховує його внутрішню сутність, спрямоване на те, щоб допомогти людині встояти і подолати життєві і внутрішні складнощі – "така глибоко діалектична позиція вченого в розробці проблем етики у людини як її суб'єкта". Фактично, це початок суб'єкт-суб'єктного підходу.

До розробки категорії суб'єкта певний внесок зробила концепція людини як активного діяча М. Я. Басова. У структурі особистості людини вчений умовно виділяє: організм, що може бути співвіднесеним із поняттям індивіда, оскільки, розглядаючи розвиток організму, М. Я. Басов визначає його як біологічний, який має власне фіксоване в собі джерело. Також вчений виділяє діяча в навколишньому середовищі: "людина на відміну від тварин не лише сама пристосовується до середовища, але й пристосовує середовище до себе, впливаючи на нього і перетворюючи його в процесах своєї праці за допомогою штучних знарядь праці. Останнє робить її не просто діячем у середовищі, але й активним діячем". Також вчений використовує поняття "суб'єкт" у відповідності до поняття "самопізнання".

Продуктивний розвиток категорії суб'єкта простежується в роботах К. О. Альбуханової-Славської, яка, аналізуючи цю проблему, значної уваги надавала розробці поняття "життєдіяльності". Це об'єктивний процес, що характеризується через певні об'єктивні протиріччя між загальним та

індивідуальним, що виникають у результаті їх неспівпадіння. Життєдіяльність для людини виступає як проблема, засобом вирішення якої є психічна діяльність. Індивід є суб'єктом психічної діяльності в тому сенсі, що "він завдяки психіці змінює об'єктивні умови своєї діяльності". Психологічна категорія суб'єкта дає змогу "...розкрити співвідношення ідеалу розвитку і реально досягнутого рівня, можливостей особистості й реальної міри її активності".

К. О. Альбуханова-Славська підкреслює, що індивід є не лише суб'єктом, що довільно управляє психікою і навіть своїми діями, але й суб'єктом, що свідомо організовує своє життя, тобто є суб'єктом своєї життєдіяльності. Суб'єкт життєдіяльності – це основа для диференціації суб'єктів, суб'єкт пізнання, спілкування, діяльності.

Для А. В. Брушлінського категорія суб'єкта носить особливий характер. Учений доводить гуманістичний характер цієї категорії, що відображає активну позицію людини. Як підкреслює В. В. Знаков, А. В. Брушлінський не просто розвивав суб'єктно-діяльнісний підхід, продовжуючи ідеї

С. Л. Рубінштейна – він зробив принципово новий крок у цьому напрямку, описав наукові основи психології суб'єкта.

Суб'єкту, на думку А. В. Брушлінського, властивий ряд якостей. Одна із головних – це характеристика суб'єкта як цілісності. Отже, у концепції А. В. Брушлінського суб'єкт є інтегратором усіх властивостей людини, ця категорія включає в себе якості і особистості, і індивіда, індивідуальності.

"Суб'єкт" є найбільш широким, всеохоплюючим поняттям людини, що узагальнено розкриває єдність усіх її якостей: природних, соціальних, суспільних, індивідуальних. Згідно з концепцією А. В. Брушлінського, кожна людина є суб'єктом, однак це онтологічна якість, і на кожному етапі розвитку людина знаходиться на певному рівні перетворюючої діяльності.

Отже, суб'єкт виступає як ініціатор активності, і саме на цій основі розвивається. Вчений пов'язує поняття суб'єкт із творчим початком у людині: "суб'єкт у своїй діяльності, духовності – це суб'єкт творчості, створення, інновації. Його діяльність є творчою і самостійною". Людина як суб'єкт є

автором свого життєвого шляху, джерелом саморозвитку, вона цілеспрямовано змінює дійсність, але тим самим змінює і саму себе. Як автор, людина турбується про свою екзистенціальну ситуацію. З віком роль названих процесів зростає. Значно більшу роль у житті людини починають відігравати саморозвиток, самовиховання, самоформування і, звісно, велику роль як основа розвитку відіграють внутрішні умови, через які завжди і діють всі зовнішні причини, впливи.

Суб'єктна активність визнається в якості основної детермінанти розвитку і В. О. Татенком, а вплив середовища і біологічні фактори відносяться лише до умов розвитку.

Для вченого суб'єкт – "це істота, що самоінтегрується, самостійно, вільно і творчо здійснює свою життєдіяльність і в цій якості розвивається протягом життя у формі особистості, індивідуальності як специфічно людських стосунків". Як суб'єкт, людина вирішує такі задачі:

- 1) пізнання й перетворення свого зовнішнього світу;
- 2) пізнання й перетворення свого внутрішнього світу;
- 3) пізнання й розвиток себе як суб'єкта власного психічного життя і свого буття взагалі.

О. Н. Волкова, досліджуючи суб'єктність педагогів, пише, що суб'єктність визначається через категорію ставлення і являє собою ставлення до себе як до діяча. Наголошується, що суб'єктність передбачає таке ставлення не лише до себе, але й до інших людей, особливо до учнів. Виявлення такого ставлення пов'язується з іншою людиною, що має суб'єктність.

Проблему суб'єктності розглядав і Г. С. Батіщев, який наголошував, що суб'єктність людини за своєю суттю є міжсуб'єктною.

З точки зору В. А. Петровського, суб'єктно орієнтована людина – це носій і творець діяльності, єдина, неподільна істота, що діє. Вчений, використовуючи поняття суб'єктності, зазначає, що даний феномен полягає в тому, що людина вважає себе в якості причини свого буття в світі.

Аналізуючи психологічні особливості структурно-змістових компонентів

активності, В. П. Хайкін, як момент її руху, виділяє "активне пошукове ставлення-самоставлення". Вчений підкреслює: "Як рух до реального ставлення, до діяльності, воно відповідним чином співвідноситься з готовністю, настановою, спрямованістю, мотивом, метою, але виступає самостійним феноменом". В. П. Хайкін зазначає, що формування процесу і стану активного ставлення включає процеси інтеграції знань про конкретну дійсність. Це особливий рівень і форма самовираження й самопізнання, самореалізації "Я" не лише по відношенню до реальної дійсності, але й по відношенню до себе. Для Л. В. Сохань універсальна здатність людини ставитись до самої себе є складним феноменом, що включає різні аспекти: ця здатність є важливим показником загального розвитку особистості і залежить як від соціальних можливостей, умов, так і від внутрішніх якостей особистості, її спрямованості, прагнення до саморозвитку. З цієї позиції суб'єктна орієнтованість виступає як форма життєтворчості, оскільки дає можливість визначально впливати на творення себе, побудову власного життя, виходячи з особистості, її духовного світу, світогляду, цілей, тим більше, що життєтворчість – це процес саме активної життєдіяльності людини.

З точки зору Н. І. Сарджвеладзе, модус існування особистості визначається включеністю в соціальні стосунки і здатністю породжувати ставлення до зовнішнього світу і до себе. Вчений виділяє два способи ставлення до себе і зовнішнього світу: суб'єктно-об'єктний і суб'єктно-суб'єктний.

Специфіка такого ставлення пов'язана з тим, на що спрямований суб'єкт.

Відповідно спосіб презентації "Я" може бути об'єктним чи суб'єктним. При об'єктному самоставленні позиція спостерігача – суб'єкта – від "інших до себе", при суб'єктному підході домінує "погляд зсередини", а осягнення чужого зовнішнього світу характеризується спрямованістю "від себе до іншого".

Відмінності між об'єктним і суб'єктним самоставленням фіксуються в когнітивній, конативній та емоційній сторонах. Так, емоції, що виникають в рамках об'єктного ставлення до себе, залежать від позиції зовнішнього спостерігача, який розглядає себе як засіб для досягнення особистої мети. Емоції,

що виникають при суб'єктному самоствавленні визначаються станом потреб, пов'язаних із пошуком свого місця призначення і смислу життя. Якщо неприйняття є джерелом об'єктного самоствавлення, то суб'єктне самоствавлення будується на самоприйнятті і прагненні "бути самим собою".

Н. І. Сарджвеладзе виділяє шість варіантів установки особистості до речей, інших людей, до самої себе:

- 1) суб'єктно-об'єктне ставлення до речей (S-o-O);
- 2) суб'єктно-об'єктне ставлення до інших людей (S-o-P);
- 3) суб'єктно-об'єктне ставлення до самої себе (S-o-S);
- 4) суб'єктно-суб'єктне ставлення до речей (S-s-O);
- 5) суб'єктно-суб'єктне ставлення до інших людей (S-s-P);
- 6) суб'єктно-суб'єктне ставлення до самої себе (S-s-S).

Важливо, що способи самоствавлення пов'язані з таким самим способом ставлення особистості до інших людей.

Характерно, що в "якості важливого моменту здійснення активного ставлення-самоствавлення до дійсності виступає внутрішній пошук себе (свого смислу, осмислення себе) в просторі смислів, пов'язаних із формуванням відповідного рівня Я-позиції і реальним виділенням смислової домінанти". Розгляд людини як суб'єкта своєї життєдіяльності, представлено в концепції О. Ю. Коржової. Під суб'єктністю вона розуміла здатність активно брати участь у процесі життєдіяльності. В. А. Петровський, використовуючи поняття суб'єктності, зазначає, що даний феномен полягає в тому, що людина вважає себе в якості причини свого буття в світі.

Схожим терміном – смислосбудівництво – оперує Ф. Є. Василюк, який досліджував переживання людини в критичних ситуаціях. Проте, на думку В. П. Хайкіна, смислосбудівництво в полісмиловому просторі і виділення в ньому домінантного смислу у відповідності до смислу Я в ситуації, яка створюється, забезпечує формування мотивів його прийняття, створює конструкти відношення. Стимулює потребу сформувати простір відношень між феноменом дійсності і своїм "Я", в якому і визначається, і завершується активне пошукове

ставлення, що забезпечує функціональні можливості людини до реального відношення і практичних дій.

Г. С. Батіщев пише, що суб'єктне буття людини вміщує в собі "багатомірне багатство віртуальних складових, або прихованих потенцій, що безперервно змінюються". Загалом проблема потенційного в особистості розглядалась Т. І. Артем'євою. Потенціал суб'єктності характеризують як можливість людини взаємодіяти з життєвою ситуацією певним, індивідуально специфічним чином.

Погляд на особистість як на суб'єкта свого власного розвитку дозволяє говорити про накопичення нових потенцій розвитку, які проявляються саме в пошуці й побудові певних видів діяльнісного ставлення до світу. В структурі особистості виділяються потенційна й актуальна сфери. Способи взаємопереходів між ними розглядаються як характеристики механізмів розвитку особистості. Сфера потенційного виконує важливу детермінуючу функцію – вона слугує джерелом смислоутворення. Однією з форм потенційного виступають цілі, прагнення, ідеали людини. Потенційні особливості тісно пов'язані з актуальними, тобто такими, що реалізуються, діють за конкретних умов життєдіяльності. Г. С. Батіщев наголошує на тому, що суб'єктне буття слід розглядати не ізольовано, а як міжсуб'єктне буття, і саме воно має в собі внутрішню глибину. Комунікативність, з точки зору вченого, взагалі відноситься до "однієї з цінностей життя і розглядається ним як життя у взаємності з іншими і в глибинному співбутті з іншими, а через них, і в їх особі – у взаємності й співбутті з усім сущим на світі". Ближчий і суто свій Інший тут виступає як втілення тієї суб'єктності, лише по відношенню до якої, і у внутрішній всепроникаючій співвіднесеності з якою, дійсно живе Я. Така міжсуб'єктність включає в себе відвертість, відкритість адресованості життя своєму Іншому, і здатність всередині свого власного життя приділяти без хвилювання і турботи достатньо місця й часу, дій і станів, думок і почуттів, цінностей не лише власних, але й тих, що властиві Іншому. Іншими словами, це здатність суб'єкта в процесі співбуття не боятись втратити своє Я, не відгороджуватись, не захищати своє Я від Іншого. Дійсний прогрес становлення особистості, вихід її на вищий виток

спіралі пов'язується з можливістю подолати певну відчуженість і "допустити" світ до себе, увійти з ним у відносини родинної уваги.

Нарешті, заслуговує увагу робота О. М. Волкової, у межах якої вона наголошувала на активно-перетворювальній функції особистості, на її суб'єктних характеристиках і виділила певне ставлення до себе, а саме ставлення як до діяча, а сам суб'єкт нею розглядався як властивість особистості здійснювати взаємообумовлені зміни у світі, інших людях.

Ідею творчого самотворення себе, можливості культивувати свій творчий потенціал у процесі власних зусиль реалізує концепція творчої унікальності (Є. П. Варламова, С. Ю. Степанов), принцип творчої самодіяльності (С. Л. Рубінштейн), концепція життєтворчості (Л. В. Сохань). Зазначені підходи об'єднує переконання в тому, що людина як суб'єкт власної життєдіяльності здатна до активної перетворюючої діяльності і, при цьому, одним і тим самим актом творчої самодіяльності, створюючи і його, і себе, особистість створюється і визначається. Аналізуючи вказані підходи, слід врахувати, що кожна людина – унікальний і неповторний світ у собі, який не може бути виражений у жодній системі понять. Але цей унікальний внутрішній світ втілює в собі загальнолюдські цінності й набуває реальності лише в творчій діяльності індивіда, зверненого до інших. Це і буде продовження думки Г. С. Батіщева, який зазначав, що немає більш комунікативного процесу, ніж власна творчість, а творчість по суті своїй є міжсуб'єктною.

Завдяки вчинковій активності люди поступово адаптуються у соціум, пізнаючи себе та інших людей. Вчинок є формою комунікації, а люди, що вступають у взаємодію, прагнуть проявити себе як самостійні індивідуальності. Теорія вчинку в українській психологічній науці розроблена Володимиром Андрійовичем Роменцем: "розкрити механізм учинку – це теж саме, що й розкрити творчий механізм психічного розвитку. Вчинок є істинна, справжня творчість нових форм, якостей психічного". Поняття "вчинок" пов'язане із такими поняттями як "творчість", "свобода", "саморозвиток", "самовдосконалення", "комунікація": "Вчинок, будучи безпосереднім

вираженням комунікації, що лежить в його основі, може мати наукову, художню, технологічну, практичну та інші форми, але його змістом є розширення впливу індивіда на предмети і події довкілля. Вчинок є діяльна ланка комунікації: інтуїції, фантазії, мислення".

Повноцінний вчинок – це завжди трансценденція у новий життєвий вимір, перехід у новий буттєвий простір. При цьому теоретико-методологічне підґрунтя філософсько-психологічної теорії вчинку складають такі положення:

- 1) У вчинку виявляється активна творча взаємодія людини і світу.
- 2) Буття у своїй сутності розкривається як всезагальний вчинок, відносно якого і людина, і світ постають у певному розумінні залежними феноменами.
- 3) Вчинок – результат взаємного переходу особистості й макрокосмосу, і цей перехід виявляє себе як творчий акт.
- 4) Вчинок є основною ланкою, осередком будь-якої форми людської і діяльності.

В структурі вчинку виділяють ситуацію, мотивацію, дію і післядію.

Ситуація – це певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, дій, яка створюється від активної співучасті в бутті різних суб'єктів. Вона включає і середовище, і саму людину. Це, з одного боку, зовнішнє середовище, обставини, які протистоять їй, з іншого – суб'єктивні обставини, що складають внутрішній світ людини. Проте водночас це процес і результат трансценденції людини за межі цих обставин, перетворення їх в умови розгортання вчинку. Таке перетворення відбувається в результаті боротьби мотивів, їх конфлікту. Цей процес можна розглядати у різних вимірах: раціональному, індивідуальному, моральному, творчому, емоційному тощо. Проте вчинок – це не будь-яке, а обов'язково високоморальне, відповідальне, творче діяння.

Вчинкова дія починається після завершення боротьби мотивів і передбачає підготовчий етап, у якому відбувається психологічне моделювання акції вчинку, прогнозування можливих наслідків. Після здійснення вчинку людина його певний час осмислює, усвідомлює значення для життя в цілому.

З позицій суб'єктного підходу біологічні та соціальні фактори слід

розглядати не як причини або детермінанти, а саме як фактори чи умови, що сприяють чи перешкоджають активності самовдосконалення та саморозвитку.

На думку В. О. Татенко "суб'єктна парадигма в сучасній психології дає змогу креативно диференціювати й інтегрувати різні напрями психологічної науки, орієнтує на дослідження людини як цілісної, активної автономної істоти, інтегрованої на рівні свідомості й діяльності, свідомого і несвідомого, форми і змісту психічного життя, суперечливої єдності тіла, душі і духу, індивідуального і суспільного, біологічного і соціального в динаміці їхнього взаємозв'язку".

Внутрішній зв'язок суб'єктності і вчинковості виявляється в тому, що людина-суб'єкт в якості особистості, індивідуальності виступає носієм, автором і регулятором учинкової активності, рушійною силою її розвитку.